

בין לאומיות לדת: התמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי המסורת הדתית

אליעזר דון-יחיא

הרושם הרווח כיום בציבור הישראלי הוא שישנו קשר, לא רק פוליטי אלא גם רעיוני, בין מה שקרוי 'המחנה הלאומי' – המחנה הנושא או המתיימר לשאת את מורשתו של זאב ז'בוטינסקי – ובין הציבור הדתי בישראל. לקשר הזה ניתן ביטוי בולט בתוצאות הבחירות הישירות לראשות הממשלה. בשלוש מערכות הבחירות שנערכו בשיטת הבחירה הישירה לראשות הממשלה זכו מועמדי המחנה הלאומי, בנימין נתניהו ואריאל שרון, בתמיכה מסיבית של הציבור הדתי, ובכלל זה של החוגים החרדיים. הקשר והשותפות שבין המחנה הלאומי ובין המחנה הדתי באים לידי ביטוי גם בדפוס השותפות הקואליציונית. מאז המהפך הפוליטי של 17 במאי 1977, המפלגות הדתיות מגלות נטייה ברורה ועקיבה להעדיף את השותפות הקואליציונית עם המחנה הלאומי בראשות הליכוד משותפות עם מחנה השמאל בראשות מפלגת העבודה. מגמה זו של הדתיים להעדיף את הימין במישור האלקטורלי והקואליציוני מוסברת רק בחלקה בשיקולים מדיניים-אידאולוגיים; בעיקרו של דבר היא משקפת את דימויו של הימין או המחנה הלאומי בעיניהם כבעל יחס חיובי לדת, בייחוד לעומת השמאל. תפיסה זו מעוגנת במידה רבה במציאות הפוליטית שבאה לידי ביטוי בעמדות מרבית המנהיגים של תנועת החרות והליכוד בשאלות של דת, לאומיות ומדינה.

יש האומרים שעמדות המחנה הלאומי בתחום זה, שעוצבו במדינת ישראל בעיקר בהנהגתו של מנחם בגין, סוטות מן האידאולוגיה המקורית של מחנה זה, אידאולוגיה שגובשה ועוצבה בתנועה הרוויזיוניסטית עוד לפני קום המדינה בהנהגת זאב ז'בוטינסקי. בדצמבר 1959 התכנסה הכנסת לדיון בהצעת אי-אמון בממשלה שבראשות דוד בן-גוריון. המיוחד בהצעה זו היה זהותם של המציעים והעילה שהציגו להנמקתה. מגישי ההצעה היו המפלגות חרות והמפד"ל, והיא נומקה בזלזול שראש הממשלה נהג לדעתן ברב הראשי, הרב יצחק נסים. מנהיג 'חרות', בגין, נימק את ההצעה בשם מפלגתו ותקף בדבריו את בן-גוריון גם בשל פרשת 'מיהו יהודי', שגרמה לפרישת המפד"ל מן הקואליציה הממשלתית כמחצית השנה קודם לכן. לדעת בגין, החלטת הממשלה בראשות בן-גוריון לאשר את הנחיות שר הפנים, ברי-יהודה, שסטו מן ההלכה בנושא הגדרת השייכות לעם היהודי, היה בה משום פגיעה

חמורה בייחודה ובבסיס קיומה של הוזהות הלאומית היהודית, זהות שלדת תפקיד מרכזי בהגדרתה ובשמירתה ובעיצוב תכניה.¹

בן-גוריון בחר לפתוח את דברי תשובתו להצעת אי-האמון בממשלתו בפנייה ליריבו, מנהיגה של 'חרות': 'חבר הכנסת מר בגין צריך לדעת לפחות מה שאמר המורה הגדול שלו, המורה הדגול, המלומד ורב ההדר... הידוע למכריו בשם ולדימיר ז'בוטינסקי'. ראש הממשלה המשיך בהבאת ציטוטים נבחרים ממאמר שכתב ז'בוטינסקי בשנת 1905, שעולה מהם לדעתו יחס של הסתייגות מן הדת ואפילו שלילה. מדבריו השתמע כי מאבקם המשותף של 'חרות' והמפד"ל להגנה על כבודם של הדת ונושאה הוא בגדר סטייה חמורה מן הקו הרעיוני שהתווה מורו הנערץ של בגין, זאב ז'בוטינסקי.²

בהגיבה על דברי בן-גוריון, טענה חברת הכנסת מ'חרות', אסתר רזיאל נאור, שבן-גוריון לא נכון פירש את דברי ז'בוטינסקי במאמר שציטט.³ מן המובאות שהיא בחרה מדברי ז'בוטינסקי עלה יחס חיובי ביותר כלפי הדת וכלפי המסורת היהודית מצד מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית. ציטוטים אלה נלקחו מנאום של ז'בוטינסקי בכנס הפתיחה של 'ההסתדרות הציונית החדשה' (הצ"ח) בשנת 1935, שבו עמד על תפקידה המרכזי של הדת במפעל התחייה הלאומית היהודית ותמך בקבלת החלטה הקוראת להשריש את קודשי הדת ב'לב האומה'.⁴

האומנם סתה 'חרות' בהנהגת בגין מגישתם של ז'בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית כלפי הדת? והאם אפשר להכריע בין הפרשנויות הסותרות של בן-גוריון ורזיאל נאור בעניין הזה? לאמתו של דבר אין לשאלות אלה תשובה חד-משמעית משום התמורה הגדולה שחלה בעמדת ז'בוטינסקי ותנועתו כלפי הדת. תמורה זו הגיעה לשיאה הדרמטי בוועידת הצ"ח ב-1936, אך שורשיה נעוצים בתהליך של שינוי ביחסו של ז'בוטינסקי לדת, שהחל זמן רב קודם לכן. אמנם אין אפשרות לתחום בבירור בין השלבים השונים בתהליך, אך אפשר להבחין בו בין שלוש תקופות עיקריות, ואלה חופפות במידה רבה לשלבים שונים בפעילותו הציונית של ז'בוטינסקי:

א) התקופה הראשונה (1905-1925) מאופיינת, בעיקר בתחילתה, ביחס ביקורתי ומסויג ביותר כלפי הדת. בתקופה זו מתחילה עלייתו של ז'בוטינסקי למעמד של מנהיג ציוני, אך בלא תנועה פוליטית מגובשת מאחוריו.

1. דברי הכנסת, תשי"ט (1 בדצמבר 1959), עמ' 375-377.
2. בן-גוריון ציטט ממאמרו של ז'בוטינסקי, 'הציונות וארץ-ישראל'. בין הדברים שהביא בן-גוריון ממאמר זה כלולה הטענה כי 'לא הדת, אלא הייחוד הלאומי הוא האוצר הקדוש שעמנו שמר ושומר עליו בעקשנות כזאת'. כן ציטט בן-גוריון את הטיעון בדבר התאבנות הדת היהודית, בייחוד בתקופת הגלות. שם, 2 בדצמבר 1959, עמ' 378.
3. רזיאל נאור טענה בנימה אפולוגטית כי ז'בוטינסקי כתב את דבריו 'על רקע הצורך להסביר לבני העם היהודי את ההכרח החיוני של חידוש הכרתנו הלאומית והקשר ההיסטורי שלנו עם הארץ, של החדרת הצורך להכיר בעובדה שאפילו דת ישראל בלבד איננה יכולה לשמר את העם היהודי... כשהוא מנותק מקרקע המולדת'. שם, 2 בדצמבר 1959, עמ' 403.
4. שם.

ב) בתקופה השנייה (1925-1935) ז'בוטינסקי עומד בראש התנועה הרוויזיוניסטית, המהווה אופוזיציה להנהגת התנועה הציונית, במסגרתה של תנועה זו. תקופה זו מאופיינת בתהליך התמתנות ביחסו של ז'בוטינסקי לדת, עד כדי עמדה חיובית כלפיה, וזו גוברת בעיקר בשנים 1933-1934.

ג) בתקופה השלישית, המתחילה בשנת 1935, ז'בוטינסקי הוא מנהיגה של 'ההסתדרות הציונית החדשה', לאחר שפרש מן התנועה הציונית. אמנם גם בתקופה זו לא נעשה ז'בוטינסקי אדם דתי, אך גישתו כלפי הדת נעשתה חיובית ביותר. חשיבות רבה מאוד ייחס אז ז'בוטינסקי לדת כגורם מרכזי בחיים הלאומיים של העם היהודי.

להלן נדון ביתר הרחבה בשלבים השונים של תהליך השינוי ביחסו של ז'בוטינסקי לדת ובגורמים שהשפיעו על כך, ובייחוד נעמוד על גילוייו וגורמיו של המפנה שחל ביחסו לדת בתקופה השלישית.

התקופה הראשונה: גישה אינסטרומנטלית ומסויגת

בשנים הראשונות לפעילותו הציונית נקט כאמור ז'בוטינסקי עמדה מסויגת כלפי המסורת הדתית. בעניין זה ניתן לחזור להשוואה בין עמדותיהם של ז'בוטינסקי ובגין כלפי הדת היהודית. בלי לדון דיון נרחב בנושא, יש לעמוד על ההבדל הבולט ברקע החברתי והתרבותי של שני המנהיגים. שלא כבגין, שגדל בסביבה יהודית מובהקת והתחנך ברוח המסורת הדתית, היו מגעיו של ז'בוטינסקי עם היהדות המסורתית מצומצמים ומוגבלים למדי. אמנם באוטוביוגרפיה שלו הוא מספר שבבית שגדל בו הונהגה 'כשרות חמורה'. אמו, שגידלה אותו לבדה לאחר שהתייתם מאביו בהיותו בן שש, היתה 'למדנית וגם קפדנית במידה רבה בכל מנהגי הדת'. היא הדליקה נרות, התפללה בוקר וערב ולימדה את ילדיה לומר תפילות 'מודה אני' וקריאת 'שמע'. ואולם הוא מציין, 'לא נגעו בלבבי כל המנהגים האלה'. על פי עדותו, מלבד השתתפותו בשיעורי עברית, לא היה לו כל 'מגע פנימי עם היהדות', ומקורות ההשפעה המעצבים שלו היו נטועים בעיקרם בתרבות המערב הכללית.⁵ היתה לזה השפעה על יחסו אל יהודי הגולה שומרי המצוות ואל תרבותם המסורתית. כמו שמציין אייזיק רמבה, במגעים הראשונים של ז'בוטינסקי עם יהודי הגטו במזרח אירופה, חש כלפיהם זרות לנוכח 'סימניה השלייליים של הגלות' שניכרו בהם, ובכללם גילויי ההכנעה וההשפלה שבהתנהגותם. משום כך סלד ז'בוטינסקי 'סלידה אינסטינקטיבית מאורה החיים המסורתי היהודי... שצריך היה לעשות אחר כך מאמצים לאין ספור להשתחרר ממנה'.⁶

בדברים אלה רמבה מבקש לעמוד על שורשי הגישה המסויגת של ז'בוטינסקי כלפי הדת בשלבים הראשונים של פעילותו הציונית. ואולם גישה זו מתבארת גם באמצעות תפיסת

5. ז'בוטינסקי, אבטוביוגרפיה, ירושלים תש"ז, עמ' 12, 19.

6. א' רמבה, 'דת ומסורת בחייו ובמשנתו', האומה, יוני (1964), עמ' 147.

הציונות של ז'בוטינסקי באותה תקופה; השפעתן של אידאולוגיות לאומיות אירופיות על תפיסתו היתה גדולה מהשפעת מקורותיה היהודיים של הציונות. ביטוי לזה הוא ראיית היחס שבין הדת ובין הלאומיות; בעיניו הדת לא היתה אלא מכשיר עזר בשירותה של הלאומיות, והיא אשר הועלתה לדרגת הערך העליון. יתר על כן, בגישתו של ז'בוטינסקי הוגבל תפקידה של הדת בשימור הייחוד הלאומי לתנאים המיוחדים והלא תקינים של הגלות. לעומת זאת, במציאות שנוצרה לאחר תקופת האמנציפציה, משניתן להשתחרר ממצב הגלות, אין עוד צורך בדת במתכונתה המסורתית שכן אפשר לשמר את הקיום הלאומי באמצעות גורמי ליכוד כארץ, שפה ומדינה – סימני ההיכר של לאומיות חילונית, מודרנית.

לעיל צוין כי בפולמוס שניהל עם בגין, ציטט בן־גוריון באריכות דברים שכתב ז'בוטינסקי במאמר שפרסם בשנת 1905. באותו מאמר, 'הציונות וארץ ישראל', הציג ז'בוטינסקי את הדת היהודית כאמצעי לשמירת קיומו של העם היהודי בתנאים של גלות:

לא הדת, אלא הייחוד הלאומי הוא... אותו אוצר קדוש שעמנו שמר ושומר עליו בעקשנות כזאת. אצל כל עם החי חיים תקינים, מהווים הארגון הלאומי והארץ הלאומית את הגדר והמגן לאישיותו הלאומית. ישראל הפסיד את שניהם; אז נתעורר בו יצר הקיום הלאומי ונאחו בכל כוחו בדבר היחיד שעשוי היה לשמש חומה אטומה, להפריד בין ישראל לגויים, ויחד עם זה להיות מלט שיבצר את מבנהו הפנימי של העם עצמו.

הצורך לעמוד על משמר הייחוד הלאומי בתנאים של גלות, הביא לריבוי ולהקשחה של הדינים הדתיים שנועדו למלא תפקיד זה. 'כשהדת היתה תחליף לאדמה, מיהרנו לעשותה קודם כל מוצקת'. משום כך פסקה התפתחותה של הדת היהודית והיא קפאה על שמריה:

מן היום הראשון של הגלות נפסקה התפתחותה הפנימית של היהדות כדת... כל 'היצירה' הדתית בגלות לא היתה אלא מסכת עקרה אחת של פירושים על פירושיהם של פירושים... מראשית הגלות ואילך הלכו ונתרבו עד אין שיעור הסייגים וסייגי הסייגים, והשעבוד לאות הכתובה היה לראש דאגותיה של המחשבה הדתית... מאז הפסיד עם ישראל את ארצו, פסקה היהדות מלהשתנות ומלהשתכלל.⁷

במאמר אחר, שנכתב אף הוא ב־1905, ז'בוטינסקי טוען כי בתנאי הגלות שימשו המצוות הדתיות גורם מבודד מלאכותי; במצוות אלה לא יהיה עוד צורך כשיושג מחדש 'הבידוד הטבעי' באמצעות הטריטוריה הלאומית. 'עצם השיבה אל הארץ הלאומית עתידה להפוך את מרבית הדינים שנתיישנו – אפילו בעיני החרדים – לכלי אין חפץ בו'. הוא אף טוען כי בארץ־ישראל 'ייגזו... פאותינו הגופניות והרוחניות'.⁸

מציטוטים אלה ואחרים מסוגם עולה כי תפיסתו הלאומית של ז'בוטינסקי בתקופה הראשונה היא בעלת אופי חילוני מובהק. בתנאים ההיסטוריים שבהם לא היתה אפשרות לקיום לאומי

7. ז'בוטינסקי, 'ציונות וארץ ישראל', כתבים ציוניים ראשונים, ירושלים תש"ט, עמ' 116-119.

8. 'על הטריטוריאליזם', שם, עמ' 138.

'נורמלי', שירתה הדת את הלאום, אולם עם היווצרות התנאים לתחייה לאומית ולרכישת מלוא סימני ההיכר של קיום לאומי תקין ובריא, הדת במתכונתה המסורתית נעשית, על פי גישה זו, מנכס לנטל. דווקא משום שהתאימה עצמה לתנאי הגלות, הדת במתכונתה המסורתית אינה מתאימה עוד לתנאים החדשים של קיום לאומי ריבוני; ובשל נטייתה לפסיביות ובשל הצמצום והסגירות שבה, היא אף עלולה להיעשות מכשול בדרך לתחייה לאומית בארץ המולדת.

גם בתקופה הראשונה לא שלל ז'בוטינסקי את הדת היהודית שלילה טוטלית. אחרי דבריו הקשים על התאבנות היהדות המסורתית במאמר 'הציונות וארץ ישראל', ז'בוטינסקי מציין כי 'כל זה אין בו כדי להפחית את ערך היהדות. להפך, כדי שהדת בלבד תוכל לתפוס במשך מאות בשנים את מקום הארץ הלאומית והארגון הלאומי – צריכה היא להיות באמת דת כבירה, דת שמרובים בה זרעוני האמת הנצחית'.⁹ עם זאת ז'בוטינסקי חוזר ומדגיש את גישתו האינסטרומנטלית בעיקרה לדת. 'ואף על פי כן, מילאה אצלנו התורה בימי הגלות לא את תפקיד המטמון עצמו, אלא רק את תפקיד המשמר המגן עליו'.

מדברי ז'בוטינסקי עולה ההבחנה וההנגדה החריפה בין היהדות ה'מקורית', שנוצרה בתקופת המקרא בשָׁבֶת העם היהודי בארצו, ובין היהדות במתכונתה המאוחרת יותר, שהתגבשה ועוצבה בגלות. לתפיסה זו, הדומה במידה רבה לתפיסת היהדות של בן-גוריון, ניתן ביטוי נוקב במיוחד במאמר נוסף שכתב ז'בוטינסקי בשנת 1905. במאמר זה, 'דוקטור הרצל', הכותב מבקש להסביר את השפעתו הכבירה של מייסד הציונות על המוני היהודים שהעריצו אותו ונהרו אחריו. מסקנת ז'בוטינסקי היא שסוד קסמו של הרצל היה נעוץ בכך שבאישיותו ובאורה חיו, ואפילו בהופעתו החיצונית, הוא ייצג את ניגודו הקוטבי של טיפוס היהודי הגלותי המסורתי, ועל כן המחיש וגילם בדמותו את 'העברי האמיתי'. לדבריו, בתנאי הקיום היהודי בגלות היה קשה למצוא 'מן המוכן' דמות שתוכל לשמש אב טיפוס לאידאל הציוני של 'היהודי החדש' – בן דמותו של העברי המקורי, בן הארץ, אשר לא ידע גלות ושעבוד. הדרך שנמצאה היתה להציג טיפוס אידאלי זה כדמות התשליל של טיפוס 'היהודי הגלותי', 'הז'יד' בכינויו הרווח בקרב האנטישמים.

מחוק נמחק מדמות זו [של 'העברי האמיתי'] את כל אותן תכונות שהן כה טיפוסיות ל'ז'יד', והכנס נכניס לתוכה את כל הסגולות שהעדרן כה אפייני בשבילו. כיון שהז'יד מכוער וחולני וחסר הדרת-פנים, נעניק לדמותו האידיאלית של העברי יופי גברי, שיעור קומה, כתפיים אדירות, תנועות נמרצות, בוחק של צבעים וגוונים. הז'יד מבוהל ומושפל, והוא צריך להיות גא ועצמאי. הז'יד מאוס על הכל, והוא צריך להקסימם. הז'יד הסכין להכנע, והוא צריך לדעת לצוות. הז'יד אוהב להסתתר בנשימה עצורה מעיני-זרים, והוא צריך בעוז ובגדלות לצעוד לקראת העולם כולו... ולהניף לפנייהם את דגלו: 'עברי אנוכי!'¹⁰

9. 'ציונות וארץ ישראל', שם, עמ' 119.

10. 'דוקטור הרצל' (1905), שם, עמ' 99.

על יחסו הביקורתי ביותר של ז'בוטינסקי בשנים הראשונות של פעילותו הציונית כלפי יהדות הגולה ותרבותה המסורתית ניתן לעמוד גם מעמדתו החיובית כלפי אותה תרבות שנחשבה לצרחה של היהדות, היא התרבות היוונית. בשנים אלה נמנה ז'בוטינסקי עם אותם סופרים והוגים ציונים שהתבטאו בשבחה של תרבות יוון. בשנת 1905 הוא אמר כי 'האנושות תישאר לנצח אסירת תודה להלניות, שהיתה הראשונה אשר הצביעה על הספורט כעל האמצעי החינוכי הטוב ביותר ליצור, על ידי אימון ממושך ומאמצי הרצון, טיפוס של אדם בעל יופי רוחני ואומץ לב. ההלנים הם הראשונים שיסדו למטרה זו גימנסיות מיוחדות'.¹¹

את המאמרים שצוטטו לעיל כתב ז'בוטינסקי בהיותו צעיר כבן 25, טרם תפס מקום מרכזי בהנהגה הציונית. ואולם גם מאוחר יותר הוסיף לבקר בחריפות היבטים שונים בהתנהגותם של החוגים הדתיים, בעיקר אלה שנגדו לדעתו עקרונות בסיסיים של השקפת העולם הליברלית. על רקע הפולמוס בשאלת זכותן של נשים להשתתף בבחירות למוסדות היישוב היהודי, התריע ז'בוטינסקי בחריפות רבה על מה שהגדיר ככניעה של מנהיגי הציונות והיישוב לתביעות הדתיים בנושא זה. הוא טען כי הדבר יפגע קשות במאמצי הציונים להפריך את טענות יריביהם שהשאיפה להקים מדינה יהודית בארץ-ישראל תביא לכינון משטר בעל אופי קלריקלי, שאינו מתיישב עם עקרונות ליברליים של שוויון והפרדה בין הדת ובין הלאום והמדינה. לעמדה זו נתן ז'בוטינסקי ביטוי חריף בשנת 1919:

במובן הפוליטי קיבלנו או יותר נכון נתנו לעצמנו מכה... מכמה שנים צעקו מתנגדינו כי משטר יהודי בא"י מוכרח להיות קלריקלי המכניע את החיים לעולה של דת... התקפות המתבוללים באנגליה שהזיקו לנו הרבה... היו כמעט כולן בנויות על החשש הזה, וכל הסגוריה הציונית כלפי חוץ היתה כמו כן מכוונת כנגד החשש הזה. סיפרנו להם כי היהדות היא אומה ולא קהילה דתית. סיפרנו להם שגם אצלנו, כמו אצל כל אומה נאורה, יוכל איש להיות חבר האומה גם אם אין לו כל יחס אל הדת. היום הכחדנו את הסגוריה הזאת, נכנענו לקלריקאליות בצורתה הכושית ביותר, נכנענו לקלריקאליות הלוחמת בשוויון האשה... בעיקר שעליו בנויה הסתדרותנו... ועתה יוצאים מאיזה חור שבקיר אנשים, אשר מעודם לא שמעו גם את שם ג'ון סטיוארט מיל, ומכריזים כי ההסתדרות הציונית בנויה על עיקר שמתנגד לתורה - ואנחנו מפנים להם את הדרך. ביוקר נשלם בעד החולשה הזאת... קיווינו שנוכל לחיות בשלום עם היסוד החרד, ורבים מאתנו היו מוכנים גם להניח הנחות ידועות במנהגינו הפרטיים... אבל עתה מוכרחים אנו לחשוש כי אין להימנע גם בארץ הזאת מ'מלחמת קולטורה' בצורתה היותר מחודדות.¹²

ז'בוטינסקי אף התקיף במאמרו, התקפה אישית חריפה, את מנהיגי היהדות החרדית, ובהם

11. מצוטט על יסוד עדות שמיעה בספרו של משה בלע, עולמו של ז'בוטינסקי: מבחר דבריו ועיקרי תורתו, תל-אביב 1975, עמ' 133.

12. ז'בוטינסקי, 'בנין', חדשות הארץ, 27 באוקטובר 1919.

גם את הרב קוק, שנמנה עם המתנגדים למתן זכות בחירה לנשים. הוא כתב: 'נכנענו לאיסור גאונים שאין איש בעולם חוץ מ'מאה שערים' יודע מי הם ומה הם, או לחיבורו המדעי של ה' קוק, פרי עט טיפוסי של אכסטרן בעל חצי השכלה מעוכלת למחצה'.¹³

התקופה השנייה: תהליכי תמורה ביחס לדת ולציבור הדתי

תהליך התמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת ומקומה בחיים הלאומיים החל בעיקר מאז הקים את התנועה הרוויזיוניסטית בשנת 1925. בעקבות הקמתה החלו מגעים בינה ובין תנועת 'המזרחי' על שיתוף פעולה ואף דובר על אפשרות של איחוד בין שתי התנועות. במשא ומתן השתתפו הרב מאיר ברלין (בר-אילן), מנהיג 'המזרחי', וזאב פון וייזל שנמנה עם מנהיגי הרוויזיוניסטים. ביולי 1927 התייחס ז'בוטינסקי למשא ומתן עם 'המזרחי' במכתב ששלח לאברהם ש' רקנאטי, שהיה מפעיליה הדתיים של התנועה הרוויזיוניסטית. במכתבו עמד ז'בוטינסקי על הרקע למגעים עם הציונים הדתיים, הנעוץ לדבריו בקרבה הרעיונית והמנטלית ביניהן:

כשביקרתי לא מכבר בפולין, בסלובקיה ובקרפטורס נוכחתי שוב לדעת שרעיונותינו מתקבלים באהדה רבה בחוגי 'המזרחי'. מאז ומתמיד יחסתי זאת לעובדה שאנו קרובים זה לזה במזגנו: כמונו נלחם 'המזרחי' לביטול כל הערכים קלי המשקל ובנטייה להכיר רק בדברים המביאים 'רווח מיידי'; כמונו אין 'המזרחי' חושש לשחות נגד הזרם של האופנה האינטלקטואלית. ארחיק לכת ואומר עוד כי למרות היותי רחוק מחיי הדת, הריני מעריך את כוח המשיכה המטהר והמחנך של המסורת היהודית. אני מקווה שהדורות הבאים... יגלו מחדש את הרגש הדתי ונפשם תהיה יותר בריאה, יותר שלמה ויותר הרמונית מנפש החילונים בימינו. מאידך גיסא, נוכחתי לדעת כי מרבית חברי 'המזרחי'... דוחים כל רעיון של כפייה... אלא רוצים לנצח בכוח השכנוע בלבד. על כן אראה בברכה התקרבות בין שתי המפלגות, לא רק מסיבות של תועלת מעשית, אלא גם בשל סיבות עמוקות יותר. [עם זאת] מובן מאליו שאין מקום להקריב סעיפים מן המצע, ולו קורבנות זעירים שבועירים.¹⁴

בשנת 1929 כתב ז'בוטינסקי מכתב לרב קוק, רבה הראשי של ארץ-ישראל, ובו ציין כי

13. דברים אלה של ז'בוטינסקי על הרב קוק הושמטו מדבריו שצוטטו בקובץ שבעריכת מ' בלע, עולמו של ז'בוטינסקי (לעיל הערה 11), עמ' 166. לביקורת החריפה על הרב קוק בשל עמדתו בשאלת זכות הבחירה לנשים היו שותפים לז'בוטינסקי דוברי תנועת העבודה. ראו: י' אבנרי, 'הראי"ה קוק: תדמית בתהליכי התגבשות', בתוך: א' דון-יחיא, א' בלפר ומ' חלמיש (עורכים), מחקרים בציונות דתית ובמשפט עברי מוקדשים לכבודו של ד"ר זרח ורהפטיג, רמת-גן תשס"א, עמ' 171-172.

14. ז'בוטינסקי, איגרות (ערך ד' קארפי), ה, ירושלים תשנ"ו, איגרת 240, 13 ביולי 1926, אל אברהם ש' רקנאטי.

תנועת הנוער שבראשותו, בית"ר, קיבלה 'הוק האוסר על חבריה כל מעשה של חילול שבת בפרהסיא'.¹⁵ למרות דברים אלה, התנגד ז'בוטינסקי באותה תקופה לניסיונותיהם של החוגים הדתיים בתנועת הציונות הרוויזיוניסטית (הצה"ר) להביא לקבלת החלטות המציינות את תפקידה החיובי של הדת בתנועת התחייה הלאומית. בוועידה הראשונה של ברית הצה"ר בפריז בשנת 1925 הגישו כמה מן הצירים הצעת החלטה שהגדירה את הדת היהודית 'גורם קונסטרוקטיבי' בתחיית היהדות. ז'בוטינסקי קרא אליו את אחד מיוזמי ההצעה וביקשו להסירה מן הפרק. הוא נימק זאת בשאלה: 'האם אתה... חושב כי אני צריך לשלוח את בני לישיבה?'.¹⁶ ז'בוטינסקי שב ודחה ניסיונות מסוג זה גם בוועידות נוספות של הצה"ר. הוא נימק זאת באי-נכונותו להקנות לתנועתו צביון דתי, אף שהוא מוקיר אישית את הדת ואת נאמניה.

אפשר לסכם ולומר כי בתקופה הראשונה, שקדמה להקמת התנועה הרוויזיוניסטית, התייחס ז'בוטינסקי בהסתייגות ואף במידה של שלילה כלפי תפקידה של הדת בתנועת התחייה הלאומית, ואילו בתקופה השנייה (1925-1934), הוא נמנע בדרך כלל מביקורת כוללנית ועקרונית כלפי הדת והמסורת היהודית, אך גם לא נקט כלפיה עמדה של חיוב מפורש ועקרוני. את גישתו באותה תקופה אפשר להגדיר כעמדה 'ניטרלית' המעורבת בגילויים של הסתייגות מכאן ואהדה מכאן כלפי היבטים שונים של המסורת הדתית או מנהיגים שונים שנמנו עם מייצגיה.

התקופה השלישית: המפנה בגישה לדת

המפנה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת בא לידי ביטוי מובהק עם פרישתם של הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית ב-1934 והקמתה של 'ההסתדרות הציונית החדשה' (הצ"ח) בשנת 1935. בתקופה זו נקט ז'בוטינסקי עמדה חיובית מפורשת וכוללנית כלפי תפקידה של הדת בתנועה הלאומית ומקומה בהגדרת הזהות הלאומית. בניגוד גמור לעמדתו בתקופה הראשונה, עתה סבר שהדת אינה רק אמצעי לשימור הייחוד הלאומי בגלות אלא חלק אינטגרלי בהוויה הלאומית ואחד מגילוייה החשובים והמרכזיים ביותר. לפיכך אין מקום לא רק להסתייגות מן

15. המכתב נשלח לרב קוק בח' תמוז תרפ"ט (1929). ז'בוטינסקי, כתבים: מכתבים, תל-אביב (בלא תאריך), עמ' 253. במבחר מכתביו ונאומיו של ז'בוטינסקי, שנערך בידי מ' בלע, מייחס העורך לז'בוטינסקי, בטעות, מאמר נוסף שנכתב אף הוא ב-1929 והתפרסם בדאר היום, ובו קריאה נלהבת לרבני העדה החרדית לשוב ולהתאחד עם היישוב היהודי המאורגן ב'כנסת ישראל'. במאמר נכתב בין השאר: 'למסורת אבות אנו מתפללים, להחזרת השכינה ממרומים... אלינו צאו נא כולכם, עם הרב זוננפלד בראשכם... הורו נא לנו את הדרכים הנכונות ציונה' (מצוטט בספרו של בלע, עולמו של ז'בוטינסקי, לעיל הערה 11, עמ' 166). לאמתו של דבר כותב המאמר אינו ז'בוטינסקי אלא עורך העיתון איתמר בן-אבי, והטעות נובעת מכך שבאותו גיליון התפרסם מאמר של ז'בוטינסקי.

16. מצוטט בספרו של יוסף ב' שכטמן, זאב ז'בוטינסקי, פרשת חייו, ג, תל-אביב 1959, עמ' 24.

הדת אלא גם ליחס של ניטרליות כלפיה. ז'בוטינסקי חזר אמנם והדגיש את התנגדותו לכל ניסיון לכפות על הפרט אמונות ודעות, להתערב באורח חייו ולחדור אל רשות היחיד שלו. ואולם הוא שלל את ההפרדה בין הדת ובין הלאום והארגון המדיני, וסבר כי על המדינה לטפח את השפעת הדת בחיים הציבוריים.

לתמורה שחלה בגישת ז'בוטינסקי ניתן ביטוי ברור בהחלטות שהתקבלו בקונגרס הראשון של 'ההסתדרות הציונית החדשה', בתמיכתו הנמרצת של ז'בוטינסקי, וכן בנאומו בקונגרס ובנאומים ומאמרים נוספים שלו לאחר מכן. בהחלטות שהתקבלו בקונגרס והוכללו בחוקת הצ"ח נאמר:

תעודת הציונות היא: גאולת ישראל וארצו, תחיית ממלכתו ושפתו והשרשת קודשי תורתו בחיי האומה, דרכיה: יצירת רוב עברי בארץ־ישראל משני עברי הירדן; הקמת המדינה העברית על יסודות החופש האזרחי ועקרוני הצדק ברוח תורת ישראל; שיבת ציון לכל דורשי ציון וסוף הפיזור. תעודה זו זכות בכורה לה על תועלתם של הפרט, הקיבוץ והמעמד.¹⁷

את ההחלטות אישרו הצירים בקונגרס בעקבות נאום תמיכה נלהב של ז'בוטינסקי. בנאומו ציין ז'בוטינסקי כי 'כנסיית היסוד תצטרך לעצב מחדש גם את היחסים בין התחייה הלאומית לבין המסורת הדתית', ועמד על הצורך לייחד לדת מקום מרכזי במפעל הציוני.¹⁸ בדברי השלמה לנאומו בישיבת הפתיחה של 'ההסתדרות הציונית החדשה', שב ז'בוטינסקי והדגיש את התמורה שחלה בעמדתו שלו ובעמדת רבים מבני דורו בשאלת מעמדה הציבורי של הדת ויחסי הדת והמדינה.

נדבר נא גלויות וביושר לב על יחסנו אל הדת בימים ההם. סבלנות אדישה היתה הנעימה הקובעת... ו... גם אצלנו, שרר העיקרון של סילוק יסוד הדת ממהות החברה וממהות המדינה... התחיל הדבר בסילוק הכמורה והוא התנוון והיה לסילוק אלוקים, והרי זה עניין אחר לגמרי...¹⁹

מרבית הצירים בקונגרס הצ"ח קיבלו את עמדת ז'בוטינסקי ואישרו את הכללת 'הסעיף הדתי' בהחלטות הקונגרס, ואולם מיעוט מתוכם התנגד לכך בתוקף. העמדה של שוללי 'הסעיף הדתי' התבססה בעיקרה על הטיעון שהמפנה ביחס אל הדת מנוגד לעיקרון 'המוניסטי' השולל מזיגה של הציונות עם כל השקפת עולם אחרת, והדת בכללה. בדיון הסוער בקונגרס הצהיר אריה דיסנצ'יק: 'אני בעד פרינציפ של מדינת ישראל, ולא אכפת לי עוד'. על כך השיב ז'בוטינסקי: 'אני רוצה מדינה יהודית – שתהיה יהודית!'. היו שהרחיקו לכת בהתנגדותם לעמדת ז'בוטינסקי. עדיה גורביץ', לימים אידאולוג מרכזי של התנועה 'הכנענית', אמר כי

17. שם, עמ' 28.

18. ז'בוטינסקי, כתבים: נאומים, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 184-185.

19. 'מילואים לנאום בישיבת הפתיחה', שם, עמ' 191-192.

'אינו חושב עצמו שייך לדת משה... העם העברי התקיים אלפיים שנה לפני הדת היהודית'. הוא הוסיף והצהיר: 'אינני יהודי מיבנה, אלא עברי משומר'.²⁰ גורביין' גם טען שעצם המושג 'יהדות' מסמן קיום בתנאים של גלות, ואילו הציונות היא 'מרידה מוחלטת בגלות ובכל הקשור בה', ועל כן יש סתירה וניגוד עקרוני בין ציונות ובין יהדות.²¹ טיעוני המתנגדים לא השפיעו כלל על ז'בוטינסקי, ובמכתבים ומאמרים שכתב לאחר קונגרס הצ"ח, הוסיף לבטא את התמורה שחלה בעמדותיו כלפי הדת היהודית וכלפי הדת בכללה. במאמר שכתב באוגוסט 1935, שכותרתו 'הדת', ציין ז'בוטינסקי כי הדור שהשתייך אליו היה 'פרי ההתבוללות הרוסית במחוז דרומי, שלא היה בו יישוב עתיק בעל מסורת עתיקה'. דור זה התייחס לדת באדישות ובשוויון נפש, והנושא הדתי כלל לא העסיק אותו. ואולם ההתעלמות מן הדת תבעה מחיר כבד של ויתור על החוויה הדתית – אחד הגורמים המשפיעים והמעשירים ביותר מבחינה רוחנית. ז'בוטינסקי השווה בין השפעת הרגש הדתי על נפש האדם ובין השפעתן של 'שתי אמוציות אדירות' – השירה והמוזיקה, ומי שחסר אותן הוא 'בן אדם עני, מקופח'. ואולם 'מה הן גם השירה וגם המוזיקה בהשוואה אל אותה האימוציה [הדתית]?'. לדעת ז'בוטינסקי, 'מכל הגורמים הרוחניים שבהיסטוריה העולמית היתה תמיד הדת הגורם החזק ביותר'. ומכאן ש'באדם מפותח התפתחות שלימה – אי אפשר שתחסר אימוציה אדירה כזו. איש העתיד, האדם השלם... יהא דתי'. מסקנתו היא שיש לתת לדת תפקיד מרכזי בחיים הלאומיים היהודיים. הוא עמד במיוחד על הצורך לבטא את ההכרה בחשיבותה של הדת על ידי שילובם של סמלים וטקסים דתיים בפעילותה של התנועה הלאומית היהודית:

יחס חיובי לדת מן הצורך שיתבטא... בהפגנה חיובית, למשל, קונגרסים לאומיים, ועידות... צריך לפתוח בטקס דתי... בעיני רבבות יהודים ובתודעתם כיום, אין להפריד בין יהדות לאומית לבין הר סיני... חשובה היא ההפגנה שתעיד לפני שמים וארץ בכבוד ובבקשות על אמונה חזקה והיסטורית של רבבות אנשים.

ז'בוטינסקי סבר שיש לבטא את היחס החיובי לדת גם במסגרת החינוך. הוא עמד על החשיבות שבידיעת המנהגים והמסורת, ומתח ביקורת על אי-הכללת הנושא הדתי בתכניות הלימודים של בתי הספר הציוניים 'הכלליים':

את המנהגים [הדתיים] הוא [התלמיד] צריך לדעת, כשם שהוא צריך לדעת היסטוריה וספרות. מכיוון שהמנהגים הם גם ספרות וגם היסטוריה ונוסף לזה – חלק מנשמת האומה. התלהבות מגובשת של מעשים לאין מספר במשך דורות רבים של צרות, תקוות ושמחות.

20. ח' בן-ירייהם (עורך), ספר בית"ר: קורות ומקורות, כרך ב חלק שני, ירושלים 1976, עמ' 516.

21. 'פורת, שלח ועט בידו: חייו של יונתן רטוש, תל-אביב 1989, עמ' 128-129.

ז'בוטינסקי ביקש לצקת תוכן קונקרטי להחלטות של קונגרס הצ"ח בנושא הדת, גם באמצעות שילובם של עקרונות מן המסורת הדתית במדיניות החברתית והכלכלית של המדינה היהודית. הוא עמד במיוחד על הצורך להקים מדינה אידאלית שתתבסס על עקרונות הצדק החברתי של תורת ישראל. הוא הניח שלעקרונות אלה תהיה השפעה חיונית על החיים הלאומיים היהודיים. במכתב ששלח בשנת 1937 ללוי יונגסטר, שעמד בראש האגף הדתי בצ"ח, כתב ז'בוטינסקי שהגיע להכרה כי בחיי היהודים המסורת הדתית היא:

כוח חי ואקטיווי, הפועל ומתפתח גם כיום הזה ועד לנצח נצחים. במיוחד כאשר נזכה לשלוט במדינתנו, הווה אומר כאשר נסדיר את חי המדינה בהתאם להשקפותינו הלאומיות – יתגלה לעיני כולנו, שעיקרן של 'השקפותינו הלאומיות' מושתת על אותו קשר מסתורי הקיים בין אדם לשכינה, ואשר המחשבה היהודית מתחילתה ועד היום הזה ולכל צורותיה... משמשת לו ביטוי.²²

ז'בוטינסקי הוסיף והתווה באותו מכתב את חזונו בדבר 'מהפיכה פנימית ברוח תחייתנו', אשר תעורר את 'מתקני החברה שלנו' לבקש את פתרונותיהם 'קודם כל באותו אוצר הקרוי המסורת שלנו'. מסורת זו כוללת לפי ז'בוטינסקי בראש ובראשונה את ספרי הקודש של היהדות, ובכללם התנ"ך, המשנה, הרמב"ם וכיו"ב. במאמר שהתפרסם אף הוא ב-1937 כתב ז'בוטינסקי כי 'כמעט כל הערכים הפילוסופיים, המוסריים והחברתיים, המהווים את נכסי צאן הברזל של תרבותנו... כולם או כמעט כולם... ארוגים בחוטי משי של מסורת, נולדו בשיח בין אדם לאלוקים, הובנו והובעו בקרני השכינה'.²³

לרעיונותיו בדבר מציאת פתרונות לבעיות החברה והמשק ברוח חזונו של נביאי ישראל ייחד את המסה שלו 'פרקים בפילוסופיה הסוציאלית של התנ"ך', שנכתבה ב-1936. ז'בוטינסקי הציג בה את המסורת היהודית כמקורו של הרעיון בדבר 'יכולתו וחובתו של האדם לתקן את העולם'.²⁴ רעיון תיקון העולם כולל את עקרון המחאה על העוול הסוציאלי וגם את השיטה לתיקונו של עוול זה. אחד הביטויים לכך הוא רעיון השבת, שז'בוטינסקי מפליג בשבחיו. 'תמצית המושג היא בכך, שהחברה אסור לה לעזוב את הפועל השכיר לחסדו של נותן העבודה... "שבת" פירושו: היחס בין נותני העבודה והעובדים אינו עניין פרטי, הוא עניינו של האל'. מסקנתו היא כי רעיון השבת הוא המקור והשורש שממנו 'צמח מלוא היקפה של התחיקה הסוציאלית בימינו, המגינה על זכויותיו ועל מצבו של הפועל השכיר'.²⁵

במסה אחרת שפרסם בשם 'רעיון היובל', הגדיר ז'בוטינסקי את מצוות התורה – שמירת השבת, המעשר, הלקט, שכחה ופאה ויובל, כמקורות הצמיחה הרעיוניים של מדינת הרווחה המודרנית המבוססת על 'שיטה של הגנה סוציאלית, של עזרת גומלים חברתית, של הטלת

22. המכתב נשלח אל לוי יונגסטר בכ"ט ניסן תרצ"ז והוא מובא בספרו של בלע, עולמו של ז'בוטינסקי, לעיל הערה 11, עמ' 169-171.

23. המאמר התפרסם בידידש באונזער וועלט, 21 במאי 1937, ומובא בתרגום עברי אצל בלע, שם, עמ' 171.

24. 'פרקים בפילוסופיה הסוציאלית של התנ"ך', שם, עמ' 185.

25. שם, עמ' 188-189.

מס על העשירים לטובת העניים'. הוא מדגיש כי השיטה החברתית שמקורה בתורת ישראל מגינה על החלשים בחברה, בלי לפגוע בחופש היזמה והתחרות הכלכלית, ובכך היא נבדלת מן האיידאולוגיה הסוציאליסטית. לייחודה של הגישה החברתית המקראית ניתן ביטוי בולט בעיקר ברעיון היובל, ש'בוטינסקי מגדירו 'תנופה נועזת להפליא של מחשבה ריפורמטורית'.²⁶ שלא כמהפכה הסוציאליסטית, המהפכה המקראית היא סדרה של מהפכות חוזרות ונשנות ביחסי הקניין בין המעמדות החברתיים, המונעת התרחבות של הפערים החברתיים ומביאה לתיקון עיוותים קשים בחלוקת הרכוש וההכנסות בחברה; אך לצד חובת האחריות החברתית, היא מאפשרת גם חופש תחרות וביטוי של יזמה וכישרונות וסגולות אישיות. לפיכך קובע ז'בוטינסקי: 'לו הייתי מלך, מחדש הייתי את פני ממלכתי על פי תורת היובל, ולא על פי תורת הסוציאליזם'.²⁷

ז'בוטינסקי הדגיש את החשיבות שיש לייחס לציון העובדה שהמסורת הדתית היהודית היא המקור לרעיונות הנעלים של חירות האדם והצדק החברתי. במכתב ששלח לבנו ערי בשנת 1939, כתב ז'בוטינסקי:

אפשר ואפשר לכוון שיטה מוסרית בלי כל קשר עם השכינה. כך עשיתי גם אני... ואילו עתה בטוחני כי נכון יותר לנהוג בעיקרי המוסר האלה כקשורים במיסטורין שמעל להשגת אנוש. לא רק מתוך הנימוס – שהלא התנ"ך הוא באמת מקורנו הראשון, ולמה נסתיר את העובדה? למה מותר להצהיר עקרונות ציוניים בשם הרצל... ולמה את התורה נתבייש לצטט? הלא אין זו אלא סנוביות ממין ידוע, סלידה ממשהו הקשור ב'ז'רגון' וממלבושים המוניים וכו'. אבל אצלי לא רק זה מכריע... אני מרחיק לכת הלאה מזה: הפתוס הדתי כשהוא לעצמו נחוץ לנו. אינני בטוח כי נצליח להחיות בנשמות... אבל לו אפשר היה לברוא דור שכולו מאמין, הייתי שמח.²⁸

גם לאחר כינוסו של קונגרס הצ"ח הוסיף ז'בוטינסקי לגלות עניין רב בנושא הדתי וגישתו ביטאה יחס חיובי ביותר למסורת הדתית ולמאמיניה. בנאום שנשא בוורשה ביולי 1936 בסניף המקומי של 'אחדות ישראל', הסיעה הדתית בתנועה הרוויזיוניסטית, הביע ז'בוטינסקי את התקווה והאמונה כי:

למרות דעות 'החופשים', אשר שלטו על הדור האחרון, ישוב העם אל כור מחצבתו. כמו שנוצר הצמח חומו תחת שלג החורף, כך ישמור חומו צמח האמונה ויוכל לפרוח תחת מעטה שלג האפיקורסות... אני שמח להיות פותח הדלת לחדר הגנים השומר על אוצרות הרוח. מה טמון באוצר הזה, זאת נבצר מיכולתי להסביר... זאת תהיה חובתכם, חובתם של היהודים הדתיים.²⁹

26. ז'בוטינסקי, 'רעיון היובל', כתבים: אמה וחברה, ירושלים תש"י, עמ' 175.

27. שם, עמ' 177.

28. מכתב לערי ז'בוטינסקי, 14.9.1935, מובא מתוך: שכטמן, ז'בוטינסקי, פרשת חייו, ג, לעיל הערה 16,

עמ' 31; בלע, עולמו של ז'בוטינסקי, לעיל הערה 11, עמ' 168.

29. שכטמן, ז'בוטינסקי, פרשת חייו, ג, לעיל הערה 16, עמ' 32.

הגורמים למפנה – האמנם 'שיקולים אופורטוניסטיים'?

מה גרם למפנה בגישתו של ז'בוטינסקי? יש הטוענים כי שיקולים טקטיים-פראגמטיים הקשורים בניסיון לגייס חוגים דתיים להסתדרות הציונית החדשה הם הגורם העיקרי לתמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת והמסורת היהודית. עם המצדדים בעמדה זו נמנה בנו של המנהיג הרוויזיוניסטי, ערי ז'בוטינסקי, שהיה בעצמו בעל השקפת עולם חילונית מיליטנטית. במאמר שהתפרסם בקובץ אבי, זאב ז'בוטינסקי משיג הכותב בחריפות על טענתו של רמבה בדבר המפנה החיובי שחל ביחסו של אביו לדת. לטענתו, 'לא יהיה זה נכון לומר כי מאמרו של ידידי הטוב א. רמבה, מלא סילופים: הוא סילוף אחד ארוך'.³⁰

ז'בוטינסקי הבן אף משייך את רמבה לישראל מפוראת של כותבי ההיסטוריה הציונית המבקשים... לייחד את התנועה הציונית וראשיה.³¹ טענת ז'בוטינסקי הבן היא ש'המפנה הדתי כביכול' החל להסתמן אצל אביו משהגיע למסקנה שנכשל במאמציו להשיג בעלי ברית בשמאל. לדעתו, גם יחסו של ז'בוטינסקי לרב קוק היה קשור בשיקולים פוליטיים מובהקים, ולראיה – המגע העיקרי בין השניים 'היה בתקופה שבה היה אבי זקוק לבעל ברית'. בעניין זה מבקש ערי ז'בוטינסקי להסתייע במכתב שכתב אביו לבן-גוריון בעקבות כישלון ניסיונם המשותף להגיע להסכם על שותפות בהנהגה הציונית. במכתב מצביע ז'בוטינסקי על טיפוס של ציוני המוכן לעשות הכול למען תקום המדינה היהודית. טיפוס כזה, שהוא עצמו נמנה עמו, 'לא אכפת לו הצבע הסוציאלי של "המדינה"... עוד יותר: מדינת אדוקים שבה יכריחונו לאכול גפילטע פיש משחר עד שחר... מסכים'.³² מסקנת ז'בוטינסקי הבן היא כי 'התעניינותו של ז'בוטינסקי בדת ובדתיים היתה תכליתית ומדינית בלבד'.³³

ההיסטוריון זאב לקויר רואה גם הוא בהשפעת השיקול הפרגמטי-אופורטוניסטי את ההסבר לתמורה בעמדת ז'בוטינסקי. לטענת לקויר, הסבריו של ז'בוטינסקי 'למפנה הפתאומי' שחל בגישתו כלפי הדת הם בלתי משכנעים. לדעתו, 'לא היה זה מקרה של תמורה פתאומית... כוונתו האמיתית של ז'בוטינסקי היתה לזכות בתמיכת החוגים היהודים-אדוקים באירופה המזרחית'. מסקנת לקויר היא כי 'ביסודו של דבר היה זה צעד טכסיס החסר אמונה פנימית'.³⁴ ההיסטוריון והמזרחן יהושע פורת סבור אף הוא שהמפנה ביחסו של ז'בוטינסקי לדת נבע בעיקרו משיקולים פוליטיים פראגמטיים. בביוגרפיה שכתב על המשורר יונתן רטוש, מציג פורת את מהלכו של ז'בוטינסקי כ'טכסיס' שבאמצעותו קיווה לגייס את תמיכת אנשי 'המזרחי' להסתדרות הציונית החדשה; 'ולשם כך היה מוכן למתן מאד את יחסו השלילי

30. ע' ז'בוטינסקי, אבי, זאב ז'בוטינסקי, ירושלים תשמ"א, עמ' 95.

31. כך, לטענת ע' ז'בוטינסקי, הושטמו מיומני הרצל 'עשרות עמודים הפוגעים בדת', שם.

32. שם, עמ' 101.

33. שם, עמ' 103.

34. ז' לקויר, תולדות הציונות, תל-אביב 1974, עמ' 290.

לעירוב הדת היהודית בפוליטיקה הציונית, ולהפסיק להתייחס אליה באופן אינסטרומנטלי בלבד.³⁵

קשה לקבל את ההסבר המייחס לז'בוטינסקי מניעים טקטיים־אופורטוניסטים ותולה באלה את התמורה שחלה בגישתו כלפי הדת. בעניין זה חשוב להבחין בין עמדתו של ז'בוטינסקי כלפי המסורת הדתית ומקומה בחיים הלאומיים ובין אורח חייו האישי. בביוגרפיה שכתב על המנהיג הרוויזיוניסטי, קובע שמואל כץ שז'בוטינסקי לא היה אתאיסט. 'בכל כתביו אין אפילו מילה אחת המרמזת על אתאיזם. אדרבה, במאמריו ועוד יותר מכך במכתביו הפרטיים מזכר ריבונו של עולם לעיתים קרובות – בסגנון דיבור של יהודי מאמין.³⁶ עם זאת, כץ אינו חולק על עדותו של ערי ז'בוטינסקי שאביו לא חזר מעולם בתשובה והוסיף לקיים אורח חיים חילוני מובהק. אחד הביטויים לכך הוא הצוואה שלו, שאינה עולה כלל בקנה אחד עם המקובל בעניין זה ביהדות המסורתית.³⁷ ואולם העובדה שז'בוטינסקי לא נטש את אורח חייו החילוני, אין בה כשהיא לעצמה כדי לסתור את ההנחה כי הגיע בשלב מאוחר של פעילותו הציונית לידי הכרה בחשיבותה המכרעת של הדת ובתפקיד המרכזי שהיא מוסיפה למלא בחיים הלאומיים של העם היהודי.

ז'בוטינסקי עצמו עמד בתוקף על כך שהתמורה ביחסו אל הדת אינה קשורה בשום צורה שהיא לשיקולים של פוליטיקה מפלגתית. במאמר שכתב באוגוסט 1935, העלה את ההצעה לפתוח כנסים לאומיים או תנועתיים בטקס בעל אופי דתי, כדי לסמן בדרך זו את חשיבותה של הדת כגורם מרכזי בחיים הלאומיים. בהקשר זה הדגיש: 'אין המדובר כאן על "בקשיש" לסיוע פוליטי וגם לא על גמילות חסדים לידידים פוליטיים. יתכן שגם חרד אחד לא ישתתף בקונגרס שלנו, יתכן שכולם כאחד יחרימו אותנו... ואף על פי כן נפתח את הקונגרס בזכר להר סיני'.³⁸ במאמר שכותרתו 'חשבון נפש', שנכתב אף הוא באוגוסט 1935, כתב ז'בוטינסקי כי 'בנוגע לרעיון ההתקרבות אל היסודות הנאמנים למסורת', הוא עשה 'חקירה ודרישה פנימית מדוקדקת מאד' כדי לברר אם אצלו או אצל חבריו לתנועה אין 'הרהורי עבירה', שפירושם 'לעשות עסק בבחירות, לנצל עניין של מצפון עמוק ביותר, לנצל אחד מן הסודות הקדושים ביותר של הרוח למטרות אריתמטיות – כדי להגדיל את מספר המצביעים'. על כך השיב בשלילה נחרצת:

אני מאמין באמונה שלימה: לא, לא עסק של בחירות... כאן מדובר על מהפכה בהשקפת עולמו של דור שלם. דור זה האמין... שה'דת' יש בה משום קדושה של מוזיאון, שיש להתייחס אליה ב'סבלנות', ואולם כיום אנו רואים... שהאמונה היא שוב צבא, צבא בשירות פעיל, ושירותה הוא שירות של שחרור, משום שהיא נלחמת על העיקרון הגדול שהרוח נעלה היא מ'מעמד', הרוח נעלה היא מ'גזע', הרוח נעלה היא מכל.³⁹

35. פורת, שלח ועט בידו, לעיל הערה 21, עמ' 128-129.

36. ש' כץ, ז'בו: ביוגרפיה של ז'בוטינסקי, ב, תל־אביב 1993, עמ' 942.

37. ראו למשל: ש' אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, תל־אביב 1980, עמ' 183-184.

38. 'הדת', הירדן, 2 באוגוסט 1935.

39. 'חשבון נפש', שם, 30 באוגוסט 1935.

ז'בוטינסקי הוסיף כי אכן הוא מבקש קרבה ושיתוף פעולה עם החוגים הדתיים, אך לא לשם הפקת רווחים אלקטורליים או משיקולים קואליציוניים. שיתוף כזה חשוב מסיבות עקרוניות כדי לשוב ולכונן את האחדות בין מחנות שונים בעם ולמצות את המשותף בין מחנות נבדלים בהשקפת עולמם הדתית. לדבריו:

החופשים בדעות והחרדים גם יחד רוצים לחפש את הצורות החדשות של שיתוף פעולה ביצירתה של נשמה יהודית חדשה... בין שני המחנות... הקימה ההיסטוריה הר גבוה. אנו צריכים רק להתחיל בעשיית הנקבה דרך ההר. זוהי עבודה ארוכה וקשה. נקבה עושים משני הצדדים... כשנוקבים משני הצדדים מתקרבים זה לזה יותר ויותר.⁴⁰

אפשר כמובן לטעון שבעניין כזה אין הנחתום מעיד על עיסתו, ואין לקבל את עדותו של ז'בוטינסקי כראיה לכך שהשינוי ביחסו לדת לא הושפע כלל משיקולים של פוליטיקה מפלגתית. עם זאת יש להצביע על כמה עובדות העשויות לבסס את ההנחה שהמפנה בעמדתו של מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית משקף תמורה עקרונית ביחסו לדת. ראשית, כפי שעולה מן הנאמר לעיל, ז'בוטינסקי לא הסתפק בהחלטות שהתקבלו בנושא הדת בוועידת הצ"ח. הוא עסק בנושא הזה כמעט ברציפות במסגרות שונות, ובכולן הביע בעקיבות אותן עמדות שהביע בוועידה, ביקש לפתחן, להרחיבן ולתת להן ביטוי מעשי. שנית, כמו שיתברר להלן, לתמורה שחלה בגישת ז'בוטינסקי שותפים גם אחדים מחבריו להנהגת התנועה הרוויזיוניסטית, ובהם בולטים דווקא כמה מן האידיאולוגים הרדיקליים של תנועה זו, כגון אבא אחימאיר ואורי צבי גרינברג. קשה להניח שגם חוגים אלה שינו את יחסם לדת בהשפעת שיקולים טקטיים הקשורים בצורך לקרב לתנועה חוגים דתיים.

התמורה בגישת אחימאיר

בין החוגים הרוויזיוניסטים, שכמו ז'בוטינסקי שינו שינוי מרחיק לכת את יחסם לדת, ראוי לציין במיוחד את אבא אחימאיר, שהיה מהוגי הדעות הבולטים ביותר של התנועה. מדברים שכתב אחימאיר לפני פרישת הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית ב-1934, עולה הבחנה חדה בין גישות עיקריות בהיסטוריה היהודית. האחת – 'החובית' על פי השקפתו – היא זו הדוגלת באקטיביזם פוליטי, שואפת לשחרור לאומי ומייחסת חשיבות רבה לגורמים 'ארציים' כטריטוריה, כוח צבאי ומדינה. הגישה האחרת, הנתפסת כ'שלילית', דוגלת ב'רוחניות', ממעיטה ממשקלם של גורמים טריטוריאליים-פוליטיים ונוטה לעמדה של פסיביות והשלמה עם הגלות והשלטון הזר. הבחנה זו נקשרה במידה רבה להבדלי תקופות בהיסטוריה היהודית. בתקופות העצמאות המדינית של הבית הראשון והשני גברה הגישה הראשונה, 'החובית', ואילו בתקופת הגלות שלטה בכיפה הגישה השנייה, 'השלילית'. ההוגה

40. שם, שם.

הרוויזיוניסטי העדיף את תקופות העצמאות המדינית גם משום שלדעתו רק עם היושב בארצו ושוכן במדינה ריבונית משלו מסוגל לפתח יצירה תרבותית מקורית המבטאת את סגולותיו הלאומיות המיוחדות. אחימאיר גם הבחין בתרבות ההיסטורית של העם היהודי, כמו בוז של עמים אחרים, בין אלמנטים 'חילוניים' ו'תאולוגיים'. האלמנטים 'החילוניים' הם גילויי 'הארציות' והאקטיביזם הפוליטי שבאורח החיים וביצירה התרבותית היהודית, ואילו האלמנטים 'התאולוגיים' משתקפים בגילויי 'הרוחניות' ו'הפסיביות הפוליטית'. מכל זאת הוא הסיק שיש לתנ"ך עדיפות מוחלטת על מקורות אחרים של המסורת היהודית, כמשנה וכתלמוד.

במאמר שכתב בשנת 1932 טען אחימאיר כי יותר מיצירות אחרות של המסורת היהודית, התנ"ך מתאפיין במוטיבים 'חילוניים', אם כי לא נעדרים ממנו גם ביטויים 'תאולוגיים'. לעומת זאת הציג את המשנה, התלמוד ו'התרבות הרבנית' המבוססת עליהם כ'יצירות תאולוגיות' המשקפות 'גישה רוחנית' ו'בלתי ממלכתית'. גישה זו היא שהשתלטה על היהדות בתקופת הגלות, אף שגם באותה תקופה ניכרו מפעם לפעם גילויים של התעוררות הרוח הלאומית-פוליטית שהיו קשורים במיוחד בתנועות המשיחיות. אחימאיר לעומת זאת הציג את הציונות כ'תנועה חילונית אנטי-תאולוגית', שמקורותיה הקדומים נעוצים בעלילות הגבורה 'החילונית' שבתנ"ך, ומקורותיה החדשים – בכתביהם של הסופרים העבריים 'הרדיקלים' כיל"ג, ברדיצ'בסקי וטשרניחובסקי.⁴¹ אחימאיר גם טען שתופעת ההתבוללות המודרנית, בגרסתה הליברלית או הסוציאליסטית, מבוססת על 'סודות תאולוגיים', ומשום כך יש צד שווה למתבוללים וליהדות המסורתית 'הרבנית'. אחימאיר גם טען לקרבה פסיכולוגית בין 'בחור הישיבה' ובין 'הבונדאי' שכן למרות הניגוד ביניהם, שניהם שייכים לאותו טיפוס של 'יהדות א-פוליטית'.⁴²

ואולם כעבור זמן הסתמן מפנה בגישתו של אחימאיר כלפי היהדות 'הרבנית'. בתחילה ראה במשנה ובתלמוד ביטויים מובהקים של גישה 'פסיבית' ו'רוחנית', אך מאוחר יותר, במאמר שכתב על מרד בר כוכבא, העלה אחימאיר את הסברה כי שלא כצדוקים 'רודפי השלום', הפרושים התייחסו כולם בחיוב לניסיונות המרידה הראשונים ברומאים, ורק מאוחר יותר התפלגו הם בין בית הילל, שנעשו גם הם 'רודפי שלום', ובין בית שמאי, שהצטרפו לקנאים.⁴³ במאמר שכתב בשנת 1950 אף ציין אחימאיר לשבח את הפרושיות בכללה על ש'הטיפה לתורת חיים ולא לנזירות', והביע את הדעה כי 'אורח החיים שנקבע על ידי הפרושים הוא שעמד לאומה ב... גלותה'.⁴⁴

התמורה בעמדת אחימאיר כלפי היהדות הדתית המסורתית באה לידי ביטוי גם בשינוי שחל ביחסו למרד של החשמונאים ביוונים. מדברי אחימאיר בתקופה הראשונה השתמעה

41. א' אחימאיר, 'יונות ביהודה ויהדות בין', הציונות המהפכנית, תל-אביב 1966, עמ' 237.

42. שם, עמ' 238.

43. 'תקופת מרד בר כוכבא', שם, עמ' 245-248.

44. 'ארבעת הפיתויים בתולדות ישראל', ברית הבריונים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 13.

העדפתו את התרבות היוונית, שנגדה לחמו החשמונאים, על התרבות היהודית המקורית שעליה הם הגנו. במאמר משנת 1932 טען אחימאיר כי 'היוונות' מבטאת את הגישה 'הארצית-פוליטית', הזוכה אצלו לעדיפות, אם כי לדעתו תיתכן גם 'יוונות ביהודה' ו'יהדות ביון', ואילו היהדות לעומתה היא תופעה רוחנית מובהקת.⁴⁵

לעומת זאת, במאמר שכתב אחימאיר בשנת 1941, הגדיר את 'היוונות' ביטוי מובהק של 'ציביליזציה', כלומר תופעה תרבותית אינטר-נציונליסטית, חומרנית וטכנולוגית, החסרה סימני היכר של ייחוד לאומי. בניגוד לכך, היהדות לדעתו היא דוגמה אופיינית של 'קולטורה' – תרבות לאומית אותנטית המבטאת 'חיי רוח עצמאיים פנימיים ואינטנסיביים'. מרד החשמונאים ביוונים סימן לדעתו התנגשות בין 'הציביליזציה' הקוסמופוליטית ובין 'הקולטורה' הלאומית, שלה כמובן נתונה אהדתו של אחימאיר.⁴⁶

ז'בוטינסקי ואחימאיר אינם היחידים בין המנהיגים וההוגים הרוויזיוניסטים ששינו את עמדתם כלפי היהדות המסורתית ונקטו כלפיה גישה חיובית. כך ניתן למצוא בשירתו של אורי צבי גרינברג סימנים מובהקים למפנה כזה. בשירתו, שהיתה בעלת אופי חילוני, התרבו והתחזקו מוטיבים דתיים-מסורתיים מובהקים.⁴⁷ העובדה שכותבים רדיקליים כאחימאיר וכגרינברג היו שותפים לתמורה שחלה בעמדתו של מנהיג תנועתם כלפי הדת מחזקת את הדעה שהמפנה בגישת ז'בוטינסקי ותנועתו אינו קשור בעיקרו בשיקולים בעלי אופי 'אופורטוניסטי' הקשורים בניסיון לגייס תמיכה אלקטורלית בקרב הציבור הדתי.

הסברים אחרים למפנה בגישת ז'בוטינסקי

למפנה שחל בגישתו של ז'בוטינסקי לדת הוצעו הסברים נוספים, מלבד ההסבר שקשר זאת לשיקולים של פוליטיקה אלקטורלית וקואליציונית. יש המצביעים בעניין זה על ההשפעה הרבה שהושפע ז'בוטינסקי מאישיותו של הרב קוק. לפי רמבה, כבר בשנת 1920 התפעל ז'בוטינסקי מפעולות המחאה של הרב קוק על מעצרו בידי הבריטים, מעצר שבא בעקבות פעילותו של ז'בוטינסקי לארגון ההגנה על יהודי ירושלים בפרעות תר"פ.⁴⁸ ואולם המנהיג הרוויזיוניסטי התרשם במיוחד מהתייצבותו של הרב הראשי לימנם של סטבסקי וחבריו במשפט שהתנהל נגדם בעקבות רצח ארלוזורוב. במכתב ששלח ז'בוטינסקי בשנת 1934 לידידו הרב נתן מיליקובסקי, ציין כי בעקבות עמדתו של הרב הראשי במשפט ארלוזורוב, 'שם הרב קוק נהיה... לסמל נשגב להמונים לא יסופרו'. הוא אף העלה את האפשרות לחדש את התואר 'כהן גדול' ולהעניקו לרב קוק, וצירף גם דברי שבח לרב הראשי הספרדי, הרב

45. אחימאיר, 'יונות ביהודה ויהדות ביון', לעיל הערה 41, עמ' 237.

46. 'נס הנוכה בעבר ובהווה', שם, עמ' 255-256.

47. ראו 'הלפרן, המהפכה היהודית, ב, תל-אביב 1961, עמ' 562.

48. רמבה, 'דת ומסורת', לעיל הערה 6, עמ' 152-154.

יעקב מאיר, שהתייצב אף הוא לימינם של הנאשמים במשפט. האפשרות שלעמדת הרבנים הראשיים נודעה השפעה על המפנה שחל בעמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת נרמזת אף היא באותו מכתב לרב מיליקובסקי; ז'בוטינסקי ציין בו כי למחאת הרבנים 'תהיינה גם מסקנות עמוקות ומרחיקות לכת ביחס לכל הקהל העברי בארץ ובגולה. דוגמא אחת, כבר קיבלתי מכתבים אחדים הדורשים ממני שאציע, בועידתנו העולמית... נוסח מיוחד של יחס הצה"ר למסורה הדתית'.⁴⁹

הסבר נוסף שמציע שכטמן לתמורה בעמדת ז'בוטינסקי קושר זאת בעצם הקמתה של 'ההסתדרות הציונית החדשה' כארגון שנועד לייצג את כלל העם היהודי. לדברי שכטמן, הסימנים לתוויה שחלה בתחום זה 'הופיעו בד בבד עם הופעת התפיסה המהפכנית על הסתדרות ציונית חדשה כהתגלמות העם היהודי השלם. מפלגה... או ציבור מפלגות... יכולים לא לקבוע יחס שהוא למסורת היהודית ולראות בה את רשות היחיד של הפרט'. לא כן הדבר לגבי 'גוף השואף לגלם את התחייה הלאומית היהודית'. שכטמן מצטט מתזכיר ששלח ז'בוטינסקי למשרד המושבות הבריטי, ובו כתב כי 'השאלה אם ראוי האוצר הבלום של ערכים רוחניים הקרוי יהדות לטיפוח או זינוח על ידי האומה היהודית ככלל אחד - היא מעניינה של האומה ככלל. ההסתדרות הציונית החדשה רוצה במפורש... בטיפוחו על ידי האומה, בלי לפגוע בחופש המצפון והביטוי של האזרח כפרט'.⁵⁰

בהסבר של שכטמן תומך ביוגרף אחר של ז'בוטינסקי, שמואל כץ. כץ כותב כי ז'בוטינסקי 'שמר אמונים לעקרונות הדור הליברלי שעליהם נתגדל: שהדת... היא עניין אישי פרטי'. ואולם מבחינתו של המנהיג הרוויזיוניסטי:

ההסתדרות הציונית החדשה... לא היתה מפלגה סתם אלא קול אותנטי של העם היהודי בכללו. הואיל וכך, סבור היה, שומה עליה להבהיר את עמדתה כלפי הדת הלאומית. הוא ראה חובה לעצמו למסור גילוי דעת מקיף על תפיסה של דת שתוקפה יפה לגבי האומה בכללה; והוא עמד על דעתו שתפיסה כזאת צריכה להיכלל בניסוח הפומבי של רוח התנועה ומטרתה.⁵¹

גורם נוסף וחשוב במיוחד, העולה מדברי ז'בוטינסקי עצמו, מחזק את ההסבר הזה: התפתחויות הקשורות בצמיחת האידיאולוגיות והמשטרים הטוטליטריים באירופה, ובייחוד עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. במאמר שכתב בשנת 1935, עמד ז'בוטינסקי על תמורה המסתמנת לדבריו ביחסם של עמי אירופה לדת. זו באה לידי ביטוי בעמדה של חיוב והערכה כלפי הדת ומייצגיה אף מצד חוגים שקודם לכן 'התייחסו... בשנאה אל כל הפגנה קלריקאלית'. לדעת ז'בוטינסקי, המפנה ביחס לדת נעוץ במידה רבה בעובדה שהכנסייה הפכה למעוז ההתנגדות האחרון בגרמניה נגד האידיאולוגיה הנאצית ומשטר הרשע המבוסס עליה, בעוד מוסדות אחרים בחברה הגרמנית וגם מחוצה לה השלימו למעשה עם המשטר הנאצי:

49. מכתב לרב מיליקובסקי, 22 ביוני 1934, ז'בוטינסקי, כתבים: מכתבים, לעיל הערה 15, עמ' 211.

50. שכטמן, ז'בוטינסקי, פרשת חייו, ג, ע' 26.

51. ש' כץ, ז'בו: ביוגרפיה של ז'בוטינסקי, ב, תל-אביב 1993, עמ' 942.

ב'מלכות השלישית' נעשתה פתאם הכנסייה, ובייחוד הכנסייה הקאתולית, המוסד האחרון של הליבראליות נגד ההצפה של הריאקציה [ו]הגזענות... [הכנסייה היא] הכוח היחידי בעולם, ולא רק בגרמניה עצמה... שעוד לא הוציא כתב סליחה וכפרה על התורה הגזענית... רק הכנסייה הקאתולית בלבד נלחמת עדיין לעיקרון הישן שחשוב הוא לא המוצא – חשובה היא הנשמה והאמונה.⁵²

ז'בוטינסקי ביקש לקשר בין עמידת הגבורה שהפגינה לדעתו הכנסייה הקתולית אל מול משטר 'הרייך השלישי' ובין אומץ הלב שגילה הרב קוק בעמדתו במשפט ארלוזורוב. 'בחינו היהודיים היתה לנו הפגנה כזו... הפגנה של קשר עמוק בין השקפת עולם דתית לבין אומץ לב אזרחי... הופעתו של הרב קוק ב"משפט הידוע"'. מכאן הסיק ז'בוטינסקי כי לדת סגולה מיוחדת המקנה למאמיניה את הכוח הנפשי ועוז הרוח לצאת נגד גילויי רשע ועוול, גם כשמאחוריהם ניצבים גורמים רבי עוצמה:

יש איזה חיסרון בתקופתנו, חיסרון, שמרשה לציניות הערומה של הכוח הברוטאלי לתפוס מקום על יד 'כותל המזרח'... וצריכה, כפי הנראה, להיות איזו סגולה מיוחדת בדת, שהיא דוקא נעשתה עכשיו – בארצות כמו המלכות השלישית, או באוירה כמו זו של עלילת הדם – החומה האחרונה שמסביב לה מתרכזים המגינים האחרונים על זכות הבכורה של הרוח.⁵³

לכך קשור הסבר נוסף שמעלה ז'בוטינסקי, והוא אכזבתו מתנועות ואידאות חילוניות כתנועת 'ההשכלה' או הרציונליזם המודרני; ז'בוטינסקי מכיר בכך שהללו אין בכוחן לתת מענה לשאלות הקיומיות החשובות ביותר, והדת לבדה היא המסוגלת להתמודד עמן. במאמר שהתפרסם בשנת 1939, כתב ז'בוטינסקי: 'אוירת חינוכי ברוסיה העתיקה ואחר כך באיטליה העתיקה היתה תדורה בתפיסת העולם הרציונליסטית'. ואולם מאוחר יותר הוא הגיע למסקנה כי 'הרציונליזם אינו מסוגל לגלות לי את האמת היחידה שכדאי לדעתה', והיא התשובה לשאלות בדבר מקורו, משמעותו ומטרתו של הקיום האנושי. אמנם גם כשהגיע להכרה בדבר חשיבות האמונה הדתית לחיי האדם, התקשה ז'בוטינסקי בתחילה להבין את עיסוקם של אנשים דתיים בפולחן, אך הוא הגיע למסקנה שלטקסים ולפולחן ישנה חשיבות מכרעת בתרבותן של חברות לאומיות:

בהתחלה חרה לי שאנשים שביכולתם לנגוע בשכינה, יתעסקו באותו זמן בעניינים מגושמים... פעוטים, כגון פולחן, אבל... אז גיליתי תגלית גדולה בשבילי – שכמעט שלושת רבעיה של תרבות אמיתית מורכבים מפולחן וטקסים. חוק וחופש פוליטי קיימים ונפלים תוך פולחן ופרוצדורה פרלמנטרית, וכל החיים של קיבוצים סוציאליים היו שוקעים בבערות אלמלי טקסי בראשית של נימוסים ומנהגים.⁵⁴

52. ז'בוטינסקי, 'הדת', הירדן, 2 באוגוסט 1935.

53. שם.

54. 'הורדמו בכלורופורם', המשקיף, 16 ביוני 1939.

מכל הנאמר אין להסיק שהתמורה ביחסם של ז'בוטינסקי ומנהיגים והוגים אחרים בתנועתו כלפי הדת היהודית לא היתה קשורה כלל בעמדות החוגים הדתיים כלפי הציונות בכלל, והתנועה הרוויזיוניסטית בפרט. לתמיכתם של חוגים מן המחנה הדתי ברעיונות ובגישות שהיו מקובלים על הרוויזיוניסטים, ולגילויי הנכונות במחנה זה לשיתוף פעולה עם ז'בוטינסקי ותנועתו, אכן היתה השפעה על עמדותיהם של ז'בוטינסקי ושל מנהיגים והוגים רוויזיוניסטים אחרים. עובדה היא שתהליכי התמורה ביחסו של ז'בוטינסקי לדת ולציבור הדתי החלו בעיקר מאז נעשה למנהיגה של 'ההסתדרות הציונית החדשה', שנוקקה לתמיכה ציבורית רחבה ומגוונת וחתרה לשיתוף פעולה עם תנועות וקבוצות שונות בציונות וביישוב היהודי. ואכן, תמכו בתנועה זו חוגים רחבים למדי בציבור הדתי במזרח אירופה.⁵⁵ עם זאת, אין כל הכרח לפרש את השפעת הגורמים שצוינו כעדות לשיקולים 'אופורטוניסטיים'. אפשר לראות בתמורה ביחסו של ז'בוטינסקי לדת ולציבור מאמיניה תולדה של הכרתו בצורך באחדות ובשותפות בין החוגים השונים בעם היהודי; הוא נתן לכך ביטוי בהצהרתה של התנועה החדשה שהקים, הצ"ח, כתנועה הנושאת באחריות כלל-לאומית ומבקשת לכלול במסגרתה את מגוון הזרמים וההשקפות בעם היהודי. ואולם הנקודה החשובה היא שעצם המגע עם הציבור הדתי ונציגיו וגילויי התמיכה שלהם ברעיונותיו שכנעו את ז'בוטינסקי שיש בסיס רעיוני משותף לציבור הדתי ולמחנה הלאומי שבהנהגתו. את התמורה ביחס של ז'בוטינסקי ושל הוגים רוויזיוניסטים אחרים, כאבא אחימאיר, כלפי הדת היהודית ניתן לתלות בגורם נוסף, גורם בעל אופי כללי ועקרונותי. אחד הגורמים העיקריים להסתייגות שהם גילו בתחילה כלפי הדת היה נעוץ בתפיסת המסורת הדתית כמטיפה ומחנכת לפסיביות ולהשלמה עם הגלות, ומכאן המסקנה שהסיקו, שהדת במתכונתה המסורתית היא מכשול חמור בדרכה של הציונות כתנועה לאומית אקטיבית. הרושם הזה התחזק עקב יחסם השלילי של החוגים הדתיים המסורתיים כלפי הציונות. ואולם עם התפתחות המפעל הציוני בארץ-ישראל, נוכחו המנהיגים הרוויזיוניסטים לדעת כי - שלא כרושם הראשון שהיה להם בעניין הזה - הדת ונאמניה אינם מכשול של ממש למפעל הציוני, והם אף עשויים לסייע לו בדרכים שונות. הכרה זו התחזקה אצלם לנוכח גילויי האהדה שלהם זכו ז'בוטינסקי ותנועתו בקרב חוגים רחבים של הציבור הדתי היהודי. הללו תמכו רובם ברוויזיוניסטים במאבקם להדיפת ההאשמות שהוטחו בהם על רקע רצה ארלוזורוב. עם פרישת הרוויזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית, היה הציבור הדתי מקור התמיכה העיקרי ב'הסתדרות הציונית החדשה' מחוץ לשורותיה של התנועה הרוויזיוניסטית. הצטרפות יהודים דתיים לתנועה הציונית ובייחוד לתנועה הרוויזיוניסטית, ותמיכת מנהיגים דתיים במאבקם של הרוויזיוניסטים - כל אלה שכנעו את ז'בוטינסקי וחבריו להנהגת

55. הדתיים זכו בשמינית מכלל בוחרים 'ההסתדרות הציונית החדשה' בפולין - 65 אלף מתוך 500 אלף בוחרים. בקונגרס הצ"ח ב-1935 הצטרפו לעשרים הצירים מפולין עוד כארבעים מארצות אחרות, וביחד מנה המחנה הדתי כעשרים אחוזים מצירי הקונגרס. כך, ז'בו: ביוגרפיה של ז'בוטינסקי, לעיל הערה

תנועתו כי מצד אחד אין בסיס לחשש מפני השפעה שלילית של האלמנטים הפסיביים שבמסורת הדתית על המאבק לשחרור לאומי; ומצד אחר מסורת זו עשויה להיעשות מנוף רב עצמה ובסיס של תמיכה לתנועת התחייה הלאומית ומקור של לגיטימציה לאידאולוגיה הציונית, במיוחד בגרסתה 'האינטגרלית', שבה דגלו הרוויזיוניסטים.

המסקנה היא אפוא שבעיקרו של דבר, לא שיקולים של טקטיקה אלקטורלית הקשורים בגיוסם של בוחרים דתיים, אלא תמורה בגישה העקרונית בדבר טבעו של היחס בין הדת ללאומיות היהודית היא שעמדה ביסוד המפנה בגישת ז'בוטינסקי. היוזק למסקנה זו אפשר למצוא בעובדה שלא חלה כל נסיגה בעמדות ז'בוטינסקי וחבריו להנהגה כלפי הדת גם כשהתברר להם, לאכזבתם, כי בניגוד לציפיותיהם, היהודים הדתיים אינם נוהרים בהמוניהם לתנועה. ז'בוטינסקי לא חזר בו מהערכתו הרבה לדת ולמאמיניה גם כשהתאכזב מעמדותיהם של נציגי המחנה הדתי, שכמו מנהיגי התנועות האחרות, לא נענו לפנייתו לעורר את יהודי אירופה לפעולה עקב סכנת ההשמדה שנשקפה להם מצד גרמניה הנאצית ובעלות בריתה. בשנת 1939 כתב ז'בוטינסקי מאמר, ובו הביע את תסכולו הרב מהתעלמותם של חוגים שונים בעם היהודי שאליהם פנה בקריאה נרגשת להתריע לפני המוני היהודים על הפורענות הנוראה העומדת להתרגש עליהם ולהתגייס למאמצי הצלה בטרם יהיה מאוחר מדי. לאחר שתיאר בדרמטיות כיצד דפק על כל הדלתות במאמץ לעורר ולהתריע, ולא נענה, הוא מציין: 'ישנה עוד דלת אחת שעל ידה אני מתעכב ואינני מסתפק בדפיקה בלבד... זוהי הדלת של היהדות המסורתית'. אף שלדברי ז'בוטינסקי, אין הוא מכיר את רוב פעיליה של יהדות זו, הוא חש קרבה נפשית אליהם. 'הרגשתי שיש ביניהם מגנטים המושכים אליהם אטומים נסתרים בנשמת'. ז'בוטינסקי הוסיף וציין כי תלה תקוות מיוחדות בציבור היהודי הדתי בשל ההעזה של אותם יהודים הדבקים במסורת הדתית ללכת נגד הזרם ולפעול לא בהתאם למקובל בסביבתם, אלא על פי הכרתם הפנימית:

איזה עושר של עקשנות קדושה הכרחי לגבי מיעוט המפגין בפרהסיה את פולחנו, הנבדל בצורה בולטת כל כך ובהעזה גדולה מפולחן סביבתו, והוברר לי מהו הדבר המושך אותי אל היהדות המסורתית: זוהי ההעזה ללכת נגד הזרם, רוח הקסמים של ה'אף על פי כן'. אחים, בגדים שונים, תנועות שונות, אבל אותו דם התמצית.

לנוכח העובדה שכמו חוגים אחרים, אף הציבור הדתי לא נענה לקריאת ז'בוטינסקי, הוא מעלה את השאלה: 'הגם כאן טעיתי?'. ואולם למרות אכזבתו, הוא מוסיף ופונה לציבור זה של יהודים מאמינים ושוומי מצוות:

אני דופק וטוען את טענתי: פתחו וצאו אלי אם ישותכם היא ישות ולא זיוף ואונאה עצמית... אין צורך להזכיר איזה תפקיד מילאה הכנסייה בתנועות הלאומיות של העמים הקתוליים כגון אירלנד וכיו"ב... אין צורך בזה, כל הנימוקים והתירוצים מיותרים... אם ישנו זמן שהקב"ה מצווה לזו, הרי עכשיו הוא הזמן, וזו איפוא!⁵⁶

56. ז'בוטינסקי, 'הורדמו בכלורופורם', לעיל הערה 54.

לאומיות ודת בגישת ז'בוטינסקי והתנועה הרוויזיוניסטית: סיכום ומסקנות

ניתן לשלב את הנקודות שהובאו לעיל במסגרתו של הסבר בעל אופי רחב ועקרוני לתמורה בעמדת ז'בוטינסקי ותנועתו כלפי הדת. לעניין זה יש להשוות בין התנועה הרוויזיוניסטית לבין יריבתה האידיאולוגית והפוליטית הגדולה, תנועת העבודה. יש מן הצד השווה בין יחסם של הציונים הסוציאליסטים כלפי המסורת הדתית ובין העמדה שרווחה בתחילה כלפי מסורת זו בקרב מנהיגים והוגים של התנועה הרוויזיוניסטית, ובכללם ז'בוטינסקי והוגי הדעות הרדיקליים של התנועה, אחימאיר, יבין ואורי צבי גרינברג. בשתי התנועות שררה בתחילה עמדה של רתיעה והסתייגות מן המסורת הדתית; זו היתה קשורה במידה רבה בתכונות 'הגלותיות' שיוחסו לה, ובהם תפסה מקום מרכזי 'הפסיביות הפוליטית', שהוצגה כמכשול חמור בדרכה של תנועת השחרור הלאומי היהודי. היחס השלילי כלפי גילויים של פסיביות, תלות והכנעה, שהוצגו כמאפיינים של 'היהדות הגלותית', היה קשור בתחילה גם בגישת הרוויזיוניסטים בהסתייגות מאורח החיים היהודי המסורתי שעל רקעו צמחו גילויים אלה.

ואף על פי כן, מלכתחילה היו הבדלים בין התנועה הרוויזיוניסטית לתנועת העבודה בטבעו ובשורשיו של יחסן לדת. מנהיגים והוגי דעות רוויזיוניסטים היו אמנם שותפים לחוגי השמאל החילוני בתנועה הציונית בגישה של 'שלילת הגלות', שהתפרשה כשלילת התרבות ואורחות החיים של יהדות הגולה המסורתית. ואולם לעמדה השלילית כלפי הדת היה בציונות הסוציאליסטית גם ממד תאולוגי, שהתבטא בתפיסת 'המהפכה הציונית' כחלק מן המגמה להשתחרר מכל צורה של שעבוד לסמכות, בין שמדובר במאבק לשחרור מעולו של שלטון זר, ובין שמדובר בהשתחררות מסמכותו של האל ומעולה של מסורת דתית. ממד זה של 'המרד באל' לא אפיינ מלכתחילה את ז'בוטינסקי ומרבית חברי תנועתו. אחת הסיבות לכך נעוצה בהסתייגותם מן המסורת המרקסיסטית, שהשפיעה במידה רבה על תנועת העבודה. עם זאת, ייתכן שסייעו לכך גם הרקע והחינוך החילוני המובהק של כמה מן הבולטים שבמנהיגי הרוויזיוניסטים, וז'בוטינסקי בכללם. דווקא הוא פטר אותם מלכתחילה מן הצורך למרוד במסורת הדתית – צורך שאפיינ רבים מאנשי תנועת העבודה.

ברוויזיוניזם אף התפתחה גישה ששמה את הדגש על סמכותיות ומשמעת ביחסים בין היחיד ובין הקיבוץ הלאומי ומייצגיו. אמנם בשלבים הראשונים לפעילותו של ז'בוטינסקי בלטו בגישתו דווקא אלמנטים מעין אנרכיסטיים, אך בכך חלה תמורה שבאה לידי ביטוי גובר עם התגבשותן של התנועה הרוויזיוניסטית ובית"ר. בכתביו של אחימאיר במיוחד ניתן ביטוי מפורש לדעה שיש ללמוד מן המסורת הדתית את ערכן של משמעת וסמכות בהי היחיד והציבור הלאומי.

את התקרבותם של הרוויזיוניסטים לדת ולציבור נאמניה המריצו, באופן פרדוקסלי, אנשי תנועת העבודה; רבים מהם ניהלו מערכה קשה ברוויזיוניזם ודו כבד נקטו גישה עוינת כלפי המסורת הדתית. הדבר הביא למתח קשה בין תנועת העבודה ובין המחנה הדתי, מתח שהגיע לשיאו בתקופה שבין 1933 ל-1935. בכך היה כדי לחזק בקרב ז'בוטינסקי ואנשי תנועתו את תפיסת המסורת הדתית היהודית כבעלת בריתה של 'הלאומיות הצרופה' בנוסח הרוויזיוניסטי. לפיכך הרוויזיוניסטים ראו את עצמם כעומדים באותו צד של המתרס,

לצדו של המחנה הדתי, במאבק האידאולוגי באותם חוגים שביקשו, לדעתם, לפגוע בייחוד הלאומי היהודי ולהחזיר השפעות זרות לתוך הציונות. לעניין זה קשור ההבדל הבולט בין הציונות הסוציאליסטית ובין זו הרוויזיוניסטית בנוגע לתפיסת הלאומיות היהודית והיחס שביניה ובין ערכים וסמלים ממקורות אחרים. שלא כציונים הסוציאליסטים, שללו הרוויזיוניסטים עירוב של אלמנטים ממקורות זרים בציונות. משום כך הם עמדו לפני הצורך לצקת תוכן ומשמעות לסממניה המיוחדים של הלאומיות היהודית, ובהדרגה הגיעו למסקנה שהדבר ייתכן רק על ידי שילוב ערכים וסמלים מן המסורת הדתית בחיים הלאומיים היהודים. יש גם מקום לדעה שמאבקם הקשה של הרוויזיוניסטים בתנועת העבודה ובציונות הסוציאליסטית חיזק בהם את הצורך במציאת תכנים ייחודיים ללאומיות היהודית, שאותם היה אפשר לשאוב בעיקר מן המסורת הדתית היהודית. בעניין זה כותב יונתן שפירא:

בהתמודדות נגד הסוציאליזם האוניברסלי וההומני הדוגל בשוויון ובצדק חברתי, חסר ללאומיות ממד מוסרי ערכי דומה. ז'בוטינסקי, כמו רבים ממנהיגי הימין הרדיקלי, הגיע למסקנה כי ללא ממד מוסרי כזה יהיה קשה לרעיון הלאומי להתחרות ברעיון הסוציאליסטי, בעיקר אצל הנוער היותר אידיאליסטי.⁵⁷

אמנם אפשר לטעון שז'בוטינסקי הוסיף לדבוק בערכים אוניברסליסטיים גם לאחר שהצהיר על עמדתה החיובית של תנועתו כלפי הדת, ועל כך תעיד הצהרתו בקונגרס הצ"ח בדבר 'הליבראליסם הוותיק, הקדוש שישאר לי קדוש לעולמים'.⁵⁸ ואולם כמו ביחסו לדת, גם בגישתו לערכים ליברליים יש להבחין בין עמדת ז'בוטינסקי כלפי רשות הפרט של היחיד ובין עמדתו כלפי רשות הרבים של הקולקטיב הלאומי-המדיני. ז'בוטינסקי אכן הוסיף לצדד בחופש מלא של היחיד בענייני אמונות ודעות, ועם זאת עמד על החשיבות העצומה הנובעת לשמירה ולחיווק של השפעת הדת במישור הציבורי. הוא ציין אמנם כי בהשפעת 'התקופה המפוארת והנשגבה של מלחמות החרות במאה הי"ט', דגלה גם התנועה הלאומית היהודית בסממאות כגון 'הדת היא עניין פרטי', או 'הפרדה בין מדינה לכנסייה'. ואולם לדעת המנהיג הרוויזיוניסטי, 'עדים אנו למפנה המחייב רוויזיה נכבדה גם בשטח זה'.

הדת היתה ותישאר עניין פרטי – מבחינת השקפת העולם האישית... שצריכה להישאר חופשית. אך אין זה 'עניין פרטי' אם יש עדיין היכולות... אם... הר סיני והנביאים יסודות רוחניים חיים הם או מוצגי נכאת... אכן 'הפרדה בין המדינה לכנסייה' – מאותה בחינה שלא יסבול איש בגלל השקפותיו הדתיות... אך עניין עילאי הוא 'למדינה' – ואצלנו לאומה – שאש התמיד לא תכבה, שבמערבולת השפעות... הגורפות את הנוער... תישמר השפעה זו, שהיא... הטהורה מכולן – רוח ה'; שבזירה יפונה מקום ללוחמיה ועל הדוכן למטיפיה.⁵⁹

57. י' שפירא, לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות – הסבר סוציולוגי-פוליטי, תל-אביב 1989, עמ' 25.

58. ז'בוטינסקי, כתבים: נאומים, לעיל, הערה 18, עמ' 184-185.

59. שם.

כאן יש להתייחס לטענה שהגישה החדשה ביחס לדת, שבאה לידי ביטוי בדברי ז'בוטינסקי ובהחלטות ועידת הצ"ח, לא התיישרה עם עקרונות האידאולוגיה הרוויזיוניסטית. לדעת לקויר, עצם השילוב בין הדת ובין הלאומיות עמד בניגוד לעקרון 'המוניזם' שבשמו שללו הרוויזיוניסטים צירוף של רעיונות וערכים אחרים לרעיון הלאומי.

הפנייה לעבר הדת המאורגנת זכתה לפופולאריות רבה בתוך התנועה הרוויזיוניסטית, אך היא חתרה תחת בסיסה האידיאולוגי, שכן אי אפשר היה עוד לפסול בצורה מתקבלת על הדעת את הסוציאליזם בשם 'המוניזם' כשהרוויזיוניסטים התפשרו עם הממסד הדתי.⁶⁰

בכך מבקש לקויר לחזק את טיעונו שהתמורה בעמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת נבעה בעיקרה משיקולים פוליטיים 'אופורטוניסטיים'.

כנגד טיעונו של לקויר, מעלה יעקב שביט את הטענה כי 'היחס החיובי ל"קודשי האומה" מהווה חלק מן הניסיון המוניסטי להקיף את כל התחומים הרלוונטיים בהיסטוריה הישראלית'.⁶¹ גישה מעין זו מביע בנחרצות רבה אף יותר יונתן שפירא. לקויר מציג את המפנה בגישת ז'בוטינסקי כלפי הדת כסטייה 'אופורטוניסטית' מן האידאולוגיה הרוויזיוניסטית, ואילו שפירא רואה במפנה הזה עמדה אידאולוגית עקרונית הנובעת מהשקפת העולם הלאומית הרדיקלית שלו. לחיזוק טיעונו מצביע שפירא על הצד השווה בין העמדה שהציג ז'בוטינסקי בקונגרס הצ"ח ובין 'התפתחות דומה של אימוץ ערכי דת על ידי מנהיגים חילוניים גם בתנועות ימניות רדיקליות אחרות'. לדבריו:

כמו רבים ממנהיגי תנועות אלה [של ימין לאומי רדיקלי] הגיע אף ז'בוטינסקי למסקנה... שלאומיות ודת הן שתי תפיסות עולם שהשותף להן הוא התמיכה במסורת כנגד התפיסות שהטיפו לקדמה ושינוי. הלאומיות המודרנית צמחה כביטוי לשאיפה לשמור על מסורת העבר נגד אלה ששאפו לשבור מסורות ומסגרות חברתיות שמנעו שינוי. ללאומיות הימנית-רדיקלית הגיעו רבים שחששו מן השינוי.⁶²

כמו שניווכח, התפיסה שז'בוטינסקי ואנשי תנועתו סיגלו לעצמם מאז הקמת הצ"ח אכן כוללת בבירור את הגורם הדתי כחלק אינטגרלי מן הלאומיות היהודית. עם זאת, קשה גם לקבל את הטענה של שפירא שאידאולוגיה מסוגה של הציונות הרוויזיוניסטית, שהוא מגדירה 'לאומיות ימנית-רדיקלית', מתייחסת מעצם טבעה באופן חיובי לדת ולמסורת. אפשר להצביע על כמה וכמה דוגמאות של תנועות לאומיות שיש בהן כדי להמחיש את הבעייתיות שבהנחה האמורה, אך במסגרת זו נתמקד בלאומיות היהודית בנוסחה הרוויזיוניסטית. אכן יש קשר בין עמדת ז'בוטינסקי כלפי הדת לבין תפיסת הלאומיות שלו. אולם מכאן

60. לקויר, תולדות הציונות, לעיל הערה 34, עמ' 290.

61. "שביט, מרוב למדינה: התנועה הרביזיוניסטית, התכנית ההתיישבותית והרעיון החברתי, תל-אביב 1978, עמ' 55.

62. שפירא, לשלטון בחרתנו, לעיל הערה 57, עמ' 25.

אין להסיק שאידאולוגיה של 'לאומיות ימנית-רדיקלית' כשהיא לעצמה הגורם ליחס החיובי שהפגינו ז'בוטינסקי ומרבית אנשי תנועתו כלפי הדת למן הקמת הצ"ח. ניתן להצביע על שתי נקודות בעניין זה. ראשית, הרוויזיוניסטים אימצו את התפיסה המוניסטית או האינטגרלית של הלאומיות לפני המפנה שחל בגישת רבים מהם כלפי הדת, והם הוסיפו לדבוק בתפיסה זו גם לאחר מכן. שנית, אותם חברים בהנהגה הרוויזיוניסטית שלא השלימו עם התמורה שחלה בעמדה הרשמית של תנועתם וביקרו קשות את ז'בוטינסקי על התפנית ביחסו לדת, היו שותפים מלאים לתפיסת הלאומיות המוניסטית של תנועתם ומקצתם אף הרחיקו לכת ממנהיג התנועה בגישתם הרדיקלית בעניין זה.

המסקנה העולה מן המאמר היא שהמפנה בגישת ז'בוטינסקי ומרבית חברי תנועתו כלפי הדת אינו נעוץ בתמורה שחלה בעמדתם כלפי 'המוניזם הציוני'; זה הוסיף להיות עיקרון מרכזי באידאולוגיה של הרוויזיוניסטים, אלא שניתנה לו ולתפיסת הלאומיות הרוויזיוניסטית בכללה פרשנות חדשה. פרשנות זו קשורה בהגדרה חדשה של מערכת היחסים בין הדת ובין הלאומיות.

לעניין זה יש להזדקק להבחנתו של ההיסטוריון סאלו ברון בין שני טיפוסים עיקריים של אידאולוגיה לאומית - 'לאומיות פוליטית' ו'לאומיות תרבותית'.⁶³ בטיפוס הראשון של 'לאומיות פוליטית' יש למדינה הריבונית תפקיד מרכזי. המדינה היא הבסיס וסימן ההיכר של קיום לאומי תקין ושלם, ועל כן השגת עצמאות מדינית נתפסת כיעד עיקרי של תנועה לאומית. ניתן להרחיב את הגדרת הטיפוס הראשון ולכלול בו את מגוון סוגיה של לאומיות המבוססת בעיקרה על גורמים 'ראליים' כטריטוריה, מדינה ושפה. לעומת זאת, לאומיות 'תרבותית' נשענת גם, או בעיקר, על ייחוד תרבותי, רציפות היסטורית ויכרון קולקטיבי משותף. בלאומיות מסוג זה יש לדת הרבה פעמים תפקיד מרכזי, במיוחד כשמדובר באומה כמו האומה היהודית, שהגורם הדתי בה הוא שעיצב ושימר את תכניה של התרבות ההיסטורית הלאומית. לאומיות פוליטית אינה מנוגדת בהכרח לדת, אלא כשהיא מצטרפת לתפיסה 'מוניסטית' של לאומיות שאינה מוכנה להשלים עם איזו שהיא נאמנות אחרת פרט לזו הלאומית. לעומת זאת, לאומיות אתנית-תרבותית עשויה לחזק את היחס החיובי כלפי הדת דווקא כשהיא משולבת בתפיסה מוניסטית או אינטגרלית של לאומיות.

הרוויזיוניסטים תפסו את עצמם כממשיכי אסכולת 'הציונות המדינית' של הרצל ונורדאו, אשר ייצגה במובהק תפיסה של לאומיות פוליטית, שהדגישה את הטריטוריה והמדינה, וראתה בהן סימני היכר של 'לאומיות נורמלית' ויעד מרכזי של הציונות. ואולם הלאומיות הפוליטית בנוסח של הרצל, שדגלה בסובלנות ובפלורליזם, נקטה בעיקרו של דבר גישה 'ניטרלית' כלפי הדת, התבססה על מדיניות של 'אי התערבות' בענייני דת ותרבות וטענה שהללו אינם מעניינה של הציונות. לגישה כזו היה קשה לקנות אחיזה בלאומיות פוליטית בנוסח הרוויזיוניסטי, שהעמידה את הנאמנות הבלעדית לרעיון המדינה היהודית כערך עליון שמפניו נדחים כל הנאמנויות והערכים האחרים.

63. Salo W. Baron, *Modern Nationalism and Religion*, New York 1960, pp. 4-6.

משום כך הנאמנות הבלעדית לרעיון המדינה גררה בשלב הראשון של התפתחות הרוויזיוניזם הסתייגות מהדת. ואולם ז'בוטינסקי ותנועתו הוסיפו לשמור אמונים לרעיון 'המוניום הציוני', ורק בשלב מאוחר של פעילותם הם הגיעו למסקנה שטריטוריה ומדינה, ואף שפה, אינם יכולים לשמש בסיס בלעדי או עיקרי לקיום לאומי יהודי. כדי לצקת תוכן ומשמעות לקיום הזה, הם הכירו בצורך החיוני לטפח סימני היכר של ייחוד תרבותי ורציפות היסטורית, השאובים בעיקרם מן המסורת הדתית היהודית. לפי זה, התמורה שחלה בגישתם של ז'בוטינסקי ומרבית חבריו להנהגה הרוויזיוניסטית כלפי הדת היהודית משקפת במידה רבה את המעבר מן הטיפוס הראשון של לאומיות טריטוריאלית־פוליטית לסוג השני של לאומיות, המקנה חשיבות רבה לממד התרבותי־דתי של הייחוד הלאומי. התפיסה המוניסטית, בשילובה עם גישה של לאומיות פוליטית שהוציאה מכללה את המסורת הדתית, חיזקה את היחס השלילי לדת; ואולם אותה תפיסה מוניסטית נעשתה מקור רב עצמה לתמיכה בדת משולבת עם גישה שהכלילה מסורת זו בתפיסת הלאומיות שלה. בכך סייעה התפיסה המוניסטית של הלאומיות להגביר ולהעצים את ממדיה של התמורה ביחסם של הרוויזיוניסטים לדת, שעל גורמיה עמדנו לעיל.

בדרך זו אפשר גם להסביר כיצד אותה אידאולוגיה רוויזיוניסטית היתה מקור לגישות שונות ומנוגדות כלפי הדת והתרבות היהודית: מתוך התנועה הרוויזיוניסטית יצאו גם מנהיגים פוליטיים בעלי גישה חיובית ביותר לדת ולמסורת, כמנחם בגין, וגם יריבים קשים לדת וליהדות, כיונתן רטוש ועדיה גורביץ', שנעשו הוגיה ומנהיגיה של התנועה הכנענית. כמו שצוין, רטוש וגורביץ' היו גם בין ראשי המתנגדים בקונגרס הראשון של הצ"ח להכללת ה'סעיף הדתי' במצעה של 'ההסתדרות הציונית החדשה'.

עמדתם של רטוש וחבריו לדעה הוסיפה לשקף תפיסה של לאומיות המבוססת באופן בלעדי על טריטוריה, מדינה ושפה, ואינה מייחסת חשיבות לערכים ולסמלים של ייחוד תרבותי ורציפות היסטורית, השאובים בעיקרם מן המסורת הדתית היהודית. גישה זו השתלבה עם תפיסה 'מוניסטית' ורדיקלית של לאומיות, המחייבת מאבק ללא פשרות בכל מה שנתפס כעומד מחוץ לגבולה של האומה הטריטוריאלית־פוליטית ועלול לפגוע בתביעה למחויבות טוטלית כלפיה. לפיכך הוזיקה והנאמנות לדת היהודית, שהוצגה כביטוי מובהק של קיום 'קהילתי־גלותי', לא התיישבה עם התביעה למחויבות בלעדית כלפי הלאומיות החדשה המתהווה בארץ־ישראל. עמדתם של רטוש וגורביץ' נשארה עמדה של מיעוט בתנועה הרוויזיוניסטית, והם ותומכיהם מצאו את עצמם מחוץ לתנועה זו. לעומת זאת, רובם הגדול של הרוויזיוניסטים אימצו מאז קונגרס הצ"ח את גישתו של ז'בוטינסקי, שהכלילה את המסורת הדתית בתפיסת הלאומיות בנוסח הרוויזיוניסטי.

מן הנאמר עולה שהמפנה בעמדת ז'בוטינסקי ותנועתו כלפי הדת קשור לתמורה בהגדרת הלאומיות שלהם. בעניין זה ראוי לציין שלדעת כמה מן החוקרים, הלאומיות המודרנית היא במידה רבה תחליף לדת המסורתית; כמוה, גם הלאומיות היא מערכת מקיפה של אמונות וסמלים מקודשים המבקשת להקנות תוכן ומשמעות לחיי היחיד והחברה, ללכד סביבה את

הקהילה הלאומית, ולהקנות לגיטימציה לקיומה ולמטרותיה.⁶⁴ מאפיינים אלה של הלאומיות כדת ניכרים במיוחד בתפיסות של 'לאומיות אינטגרלית', כמו הציונות הרוויזיוניסטית, ובאו לידי ביטוי מובהק במשנתו הרעיונית של ז'בוטינסקי בתקופה הראשונה של פעילותו הציונית. בגישה זו, הדת במובנה המסורתי עשויה לשמש לכל היותר כלי שרת למטרותיה של הלאומיות, שערכיה נתפסים כערכים עליונים שלהם עדיפות מוחלטת על נאמנויות וערכים אחרים. לגישה זו ניתן ביטוי מפורש במאמר שכתב ז'בוטינסקי בשנת 1906, ובו הוא מציג את עצמו כ'אחד הבנאים השוקדים על הקמת מקדש חדש לאל יחיד ועליון, אשר שמו - עם ישראל'.⁶⁵ בשלב מאוחר יותר, תפיסה זו של לאומיות כדת באה לידי ביטוי במשנת ז'בוטינסקי בעיקרון 'המוניסטי', שסימן את המחויבות הטוטלית והבלעדית לערכיה ולמטרותיה של האומה היהודית והיה אבן פינה בהשקפת הלאומיות האינטגרלית של הרוויזיוניסטים. בשנת 1928 כתב ז'בוטינסקי:

אני מחפש נוער שתהיה בהיכלו אמונה אחת ואין אחרת, ודי לו בזה, ואף יתפאר בה ויחשיבנה על כל שאר האמונות. בראשית ברא אלוהים את האומה - כל מה שעוזר לתחייתה קודש הוא, כל מה שמפריע - טומאה; כל מי שמפריע - שחור הוא, שחורה אמונתו, שחורים דגליו.⁶⁶

עמדתו השלילית של ז'בוטינסקי כלפי הציונות הסוציאליסטית קשורה בתפיסתה כגורם מפלג ומפריע הניצב כמכשול לפני התנועה הלאומית היהודית. עמדה זו, שז'בוטינסקי ואנשי תנועתו הוסיפו לדבוק בה, היתה הבסיס האידיאולוגי למאבק הקשה שניהלו בתנועת העבודה, אף שהיו לכך גם גורמים פוליטיים כבדי משקל. לעומת זאת, התמורה שחלה ביחסו של ז'בוטינסקי לדת משקפת במידה רבה את המפנה שחל בתפיסת היחס שבינה ובין הלאומיות היהודית ומפעל התחייה הלאומית. תפיסת הלאומיות של ז'בוטינסקי לא כללה בשלב הראשון את הממד הדתי; הוא ראה בדת אמצעי חיצוני שסייע לקיום היהודי בתנאי הגלות, אך ניתן ואף צריך לוותר עליו עם התעוררותה של תנועת השחרור הלאומית. שכן עם חידושו של הבסיס הטריטוריאלי והמדיני לקיום הלאומי היהודי, לא זו בלבד שאין עוד צורך בדת כגורם לשמירת קיום זה, אלא שהיא נעשתה מכשול בדרכו של מפעל התחייה הלאומית. על פי תפיסה זו, גורמים כטריטוריה, מדינה ושפה הם המקור והבסיס לזהות לאומית 'שבעית' נורמלית, והדת היהודית לא שימשה אלא תחליף מאונס לגורמים אלה בתנאי הקיום הלא נורמלי של הגלות.

64. ראו: י' טלמון, המשיחיות המדינית: השלב הרומנטי, ב: לאומנות משיחית, תל-אביב תשכ"ה; C. Hayes, *Nationalism: A Religion*, New York 1960. על הציונות כתחליף דת או 'דת אורחית' ראו: C. S. Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Los Angeles 1983

65. מצוטט בספרו של כטמון, זאב ז'בוטינסקי: פרשת חייו, א, תל-אביב 1956, עמ' 94.

66. 'הכרזה מטעם המפקד העליון של בית"ר העולמי', 3 ביוני 1928, מצוטט בספרו של בלע, עולמו של ז'בוטינסקי, לעיל הערה 11, עמ' 233.

התמורה שחלה ביחסם של ז'בוטינסקי ותנועתו לדת קשורה בתפיסה חדשה ושוונה של לאומיות; זו הדגישה את ההבדל בין הדת היהודית ובין אידאולוגיות, כגון הסוציאליזם, שאותן הוסיפו הרוויזיוניסטים להגדיר 'נטע זר' וגורם מפריד ומפלט. צירופו של גורם כזה אל הלאומיות היהודית משול היה בעיניהם לחטא הדתי של 'שעטנו' – תערובת פסולה של מין בשאינו מינו. בניגוד לסוציאליזם ולאידאות 'זרות' אחרות שמחוץ ליהדות, נתפסה הדת בגישה החדשה של ז'בוטינסקי ומרבית חברי תנועתו כביטוי אותנטי וייחודי של הקיום הלאומי וכגורם הממלא תפקיד ראשון במעלה בשימורה ובעיצובה של הזהות הלאומית. אפשר אמנם לטעון כי גם גישה זו של ז'בוטינסקי ותומכיו משמרת את היחס האינסטרומנטלי כלפי הדת: הלאומיות היא־היא הפרימט העליון, והדת מוצגת ככלי בשירותה. ואולם לאמתו של דבר ערכי הדת וסמליה אינם משמשים בגישה זו רק אמצעים לחיזוק התודעה הלאומית. הם נתפסים כחלק בלתי נפרד ממנה בהיותם גילוייה המרכזיים של 'רוח הלאום'. חשיבותה של הדת אינה אפוא אינסטרומנטלית גרדא. לערכים הדתיים כשהם לעצמם יש חשיבות, ודווקא משום כך הם מעשירים את ההווה הלאומית, הניזונה מערכים אלה. מצד אחר, לפי גישה זו, הלאומיות היא חלק מן המסורת הדתית, כך שערכים דתיים וערכים לאומיים מחזקים אלה את אלה, אין ביניהם הייררכיה או יחס של אמצעי ומטרה. אפשר לסכם ולומר כי בשלב הראשון של פעילותו הציונית ראה ז'בוטינסקי בלאומיות מערכת מקודשת של ערכים וסמלים, מעין דת תחליפית. בתפיסה זו הוצגה הדת המסורתית כמתחרה של הלאומיות או לכל היותר ככלי עזר חיצוני לה בתנאים של גלות והיעדר ריבונות מדינית. לעומת זאת, בשלבים המאוחרים של פעילותו הציונית, ובעיקר מאז פרישת תנועתו מן ההסתדרות הציונית, סיגל ז'בוטינסקי לעצמו ולתנועה שבראשה עמד תפיסה חדשה של דת ולאומיות, תפיסה ששילבה את השניים וראתה בדת המסורתית חלק אינטגרלי של הלאומיות ואחד מגילוייה המרכזיים.